

ДО 70-річчя КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Марія Мандрик*
(Київ)

Карпатський геополітичний чинник 1938–1939 рр. у системі міжнародної дипломатії

*«Малі й середні народи можуть
вдержатися на поверхні життя тільки
особливими моральними вартостями і
здібні до самостійної культурної творчості».*

Томаш Масарик

«Українське питання» у вузькому розумінні — це питання про місце і роль українського чинника у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі, у широкому — це питання про умови і механізм возз'єднання українських земель та створення соборної незалежної України. У статті на основі неопублікованих матеріалів із зарубіжних та вітчизняних архівосховищ проаналізовано стратегічне значення Карпатської України у системі міжнародних відносин наприкінці 1930-х рр.

Ключові слова: Карпатська Україна, Закарпаття, Августин Волошин, українська дипломатія, еміграція, політичні репресії.

---

* *Мандрик М.В.* — докторант кафедри української історії та етнополітики Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка.

Українське питання, тобто політична доля розчленованих українських земель, стала особливо актуальним у середині 1930-х рр. Події 1938–1939 рр. засвідчили ключове значення України у зовнішньополітичних планах не тільки Німеччини, але й інших країн Центральної та Західної Європи — Польщі, Угорщини, Румунії, Великобританії, Франції, а також СРСР.

1938 рік відіграв ключове значення для Підкарпатської Русі у контексті змін у системі міжнародних відносин, що позначені чехословацькою кризою та наслідками домовленостей у Мюнхені. Ця проблематика знайшла різнобічне висвітлення у працях наукового, науково-публіцистичного та мемуарного характеру з історії міжнародних відносин, все-світньої історії, менше — з історії України. Слід згадати низку дослідників, які так чи інакше вивчали місце і роль карпатського чинника у ситуації, що склалася в Європі наприкінці 1930-х рр. Логічно, що вперше ця проблематика була відображена в радянській історіографії, головним чином в узагальнюючих працях з історії окремих країн та регіонів, а також дипломатії. Якщо спочатку переважали роботи, присвячені діяльності комуністичної крайової організації, то згодом дослідження проблеми велось в контексті міжнародних відносин у Східній Європі напередодні світової війни. Українська діаспорна література становить важливий внесок у розробку вказаної проблеми. Зокрема, ідеться про започаткування аналізу архівних джерел, що зберігалися у зарубіжних сховищах. Серед провідних дослідників потрібно віддати належне працям П. Стерчо, О. Корчака-Городинського, О. Русина, О. Барана, В. Маркуся, П. Магочія, А. Жуковського, П. Мірчука, Ю. Химинця, З. Книша та ін. Із сучасних дослідників згадаємо низку ґрунтовних розвідок Ю. Сливки, С. Віднянського, М. Вегеша, А. Пушкаша, М. Швагуляка, дисертаційні дослідження О. Богіва та М. Токаря. Наприкінці 1990-х рр. з'явилася низка фундаментальних праць російських фахівців у галузі воєнної та дипломатичної історії — А. Проніна, М. Семирягі, С. Безименського.

Якщо провести короткий історичний екскурс, то Закарпаття стало предметом геополітичних інтересів ще задовго

до 1930-х рр. Проблема українців цього регіону почала загострюватися особливо після 1867 р., коли терен опинився у складі відновленого Угорського королівства. Політика угорського етноцентризму була спрямована на остаточну національну асиміляцію корінного населення краю. Українські терени, що перебували у складі Австро-Угорської імперії, стали предметом геополітичних зазіхань із боку Російської імперії. У цьому контексті територія Закарпаття могла перетворитися на дуже зручний місток до Балкан та забезпечити можливість посилення впливу російської зовнішньої політики у словацькому, чеському та лужицькому напрямках. Ясність у суперечливе становище цих українських територій могли внести лише зміни в міжнародній політиці, а саме загострення конфлікту між Австро-Угорською та Російською імперіями. Однак наслідки Першої світової війни для Австро-Угорщини лише засвідчили глибоку кризу суспільства та, відповідно, активізацію національно-визвольних рухів. Таким чином, Закарпаття було втягнуте у загальноімперські кризові процеси, які відбувалися під впливом Антанти, що і стало каталізатором втрати угорського контролю над краєм. Проголошення американським президентом В. Вільсоном незадовго до завершення Першої світової війни відомих 14-ти пунктів ще більше активізували національно-визвольні рухи за право народів на самовизначення. Рішення Паризької мирної конференції, з одного боку, стали політичним ударом по колишній могутності Будапешта, Відня, Берліна, а, з іншого, почала зростати реальна загроза поширення більшовицького впливу у Центральній-Східній Європі. Щоб попередити такий розвиток подій, країни Антанти у квітні 1919 р. вводять чехословацькі військові формування на чолі з генералом Енноком у західну частину Закарпаття. Угорщина, своєю чергою, прагнула зберегти за собою цю територію і по завершенні світової війни, що, зокрема, проявилось в подіях у Ясінях, а також у постійній підтримці проугорських тенденцій, застосуванні подвійних стандартів у задоволенні національних потреб української меншини. Відомо, що наприкінці 1918 р. Угорщина проголосила надання краю адміністратив-

но-територіальної автономії з незрозумілою назвою «Руська крайна». Однак ці заходи вже виявилися невчасними, а, радше, запізнілими, оскільки завадою на шляху до їх здійснення стала активізація українського спротиву та позиція країн Антанті. Такий розвиток подій складався на користь прагненню Закарпаття вийти з-під впливу Угорщини.

Крім Угорщини, свої плани щодо Закарпаття, або ж окремих його частин, мали Росія та Румунія. Так, для Росії перехід Закарпаття в її сферу впливу означав би отримання можливості послабити позиції Австрії та Угорщини у Центральній та Південно-Східній Європі. Паралельно з такими намірами Румунія мала свої плани щодо Марморощини. Закарпаття також входило до чеських геополітичних планів, що передбачали ідею створення чехословацької держави під російською протекцією.

Так, серед чехів популярною була москвофільська налаштованість, що брала початки ще з Празького конгресу 1848 р. Цієї ж лінії дотримувався і Т. Масарик, який, як зазначав один з активних діячів національно-визвольного руху в Карпатській Україні Ю. Химинець, ще в 1915 р. надіслав російському імператорові ноту, де майбутній президент ЧСР чітко наголосив, що чеський народ є цілком москвофільським. У 1920 р. він заявив заступникові голови Міжнародного Червоного Хреста М. Гілберсону, що Закарпаття він вважає «тимчасовим депозитом Росії, який будемо намагатися повернути Росії при найближчій нагоді»¹. Уже після відставки з посади прем'єра ЧСР К. Крамарж у 1925 р. заявив, що його країна в майбутньому підтримуватиме лише Росію, яка може використовувати Чехословаччину як форпост у проникненні на Захід². Він убачав у більшовицькій Росії запоруку самостійного існування ЧСР. Згадуючи про підписання Версальського мирного договору, під час якого К. Крамарж та Е. Бенеш представляли ЧСР, перший заявив, що на мирній конферен-

¹ *Химинець Ю.* Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк: Накл. Карпатського союзу, 1984. – С. 39.

² Там само. – С. 40.

ції вони разом із міністром закордонних справ захищали одночасно і чеські, і російські інтереси. Саме в інтересах «великої Росії» вони тоді наполягли на включенні до ЧСР Підкарпатської Русі. Більше того, К. Крамарж запевнив, що у разі, якщо Росія почне вимагати ці землі, ЧСР поверне їй Підкарпатську Русь.

8 травня 1919 р. делегати Руської народної ради поїхали до Праги і звернулися до уряду Чехословаччини з проханням прийняти Закарпаття на правах автономії. Ще 30 серпня 1918 р. угодою словацьких емігрантів з Т. Масариком у м. Пітсбург (США) словакам було обіцяно широку національну автономію з власним парламентом, судочинством, самоуправлінням та державною словацькою мовою. Закарпатських українців прилучено до ЧСР на підставі голосування делегатів з'їзду Руської народної ради 19 вересня 1918 р. у Скрентоні (США). У листопаді 1918 р. новоутворена Рада русинів у США провела плебісцит, за результатами якого дві третини численної закарпатської еміграції проголосували за входження до Чехословаччини на правах автономії, до якої ввійшли б «усі рутенські землі», зокрема Спіш, Пряшів і Марморощина. 10 вересня 1919 р. право Праги на Закарпаття затвердив Сен-Жерменський мирний договір. Відтоді Закарпаття майже 20 років перебувало у складі Чехословаччини, а місцеві українці почувалися дещо краще, ніж у Польщі, Румунії чи СРСР. Згідно з приписами Версальських та Сен-Жерменських домовленостей, території, розташовані на південь від Карпат і заселені українцями, увійшли у статус автономії до складу ЧСР. Договір про захист національних меншин між ЧСР та державами Антанти від 10 вересня 1919 р. (Сен-Жермен) у статтях 10–13 визначав правове становище Закарпатської України як автономної одиниці у складі ЧСР. Однак в угоді відсутня чітка назва цих територій, на відміну від використання в Конституції ЧСР назви «Підкарпатська Русь»³. Увійшовши до складу ЧСР, остання

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13: Коллекция печатных изданий (в 86 т.), спр. 376:

втратила свій міжнародно-правовий статус і на два десятиліття перестала бути суб'єктом міжнародних відносин. Половинчасті кроки у реформуванні життя нацменшин та переважно декларативний характер автономного статусу Закарпаття розхитували підвалини чехословацької державності. Поза межами Підкарпатської Русі залишилися понад 100 тис. українців, які проживали на словацькій території. Управління цим краєм було далеким від того, щоб бути справжнім представником інтересів місцевого населення. Переважання чиновників чеського походження лише стверджувало дискримінаційну політику стосовно українців Підкарпатської Русі.

Закарпаття для ЧСР фактично мало той самий статус, що і Північна Буковина для Румунії. Тож поширення націоналістичних настроїв серед місцевого українського населення не було випадковим. Ще наприкінці 1929 р. тут виник осередок ОУН під проводом С. Новаківської, яка діяла як філія Української військової організації. Однак після політичних репресій, яких зазнав цей зародок націоналізму у краї внаслідок замаху на москвофіла Є. Сабова, фактично ця спроба не мала логічного продовження.

Розподіливши діяльність ОУН на два сектора — пропагандистський (Р. Росоха) та підпільний (Ю. Химинець), було розгорнуто роботу у напрямку морально-етичного та військового вишколу студіюючої й гімназійної молоді. Головним завданням проголошувалося здійснення у свідомості українців змін ментального характеру. Водночас, не можна зводити розв'язання українського питання лише до мовних проблем (національно-культурна, політична автономія з правом на власний шлях розвитку). Підмогою у цьому стало новозасноване друковане видання «Пробоем», над яким тоді працювали

Сб. док. о структуре и характере антисоветской деятельности Организации украинских националистов — ОУН и Украинской повстанческой армии — УПА, о методах и приёмах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооружённых банд УПА на территории республики в период 1943–1954 гг., т. 11, арк. 373–374.

І. Гірна, В. Івановчик, Є. Кузьмівна, І. Колос і, безумовно, С. Росоха. Навколо ідеологічної та організаційної роботи ОУН зосередилися І. Кардашинець, О. Блистів, П. Стерчо, Д. Бандусяк, М. Габода, Д. Галай, М. Вайда, В. Кузьмик. Наприкінці 1933 р. різко змінюється ставлення керівництва ЧСР до того, що значна кількість закордонного ПУН зосередилася у Празі. Чехословацький міністр закордонних справ Е. Бенеш, головуючи в Лізі Націй, відверто лобював інтереси СРСР та Польщі. Результатом цього стало негайне згортання діяльності окремих членів ПУН. Крім того, підписання німецько-польського пакту 1934 р. ускладнило подальші контакти керівництва ОУН з лідерами III райху.

Протягом наступних кількох років почали спостерігатися певні позитивні зміни у становищі Підкарпатської Русі. За губернаторства К. Грабаря (1935–1938 рр.) було вжито перших заходів щодо розширення автономії краю шляхом створення губернської ради, яка одержала певні повноваження восени 1938 р. під час реорганізації ЧСР. Українці намагалися привернути увагу керівництва країни до свого становища, особливо щодо порушень міжнародних договорів та взятих зобов'язань. Забігаючи наперед, зауважимо, що лише після проведення конференції Української центральної народної ради 14 вересня 1938 р., яка ухвалила постанову, згідно з якою уряд мав запропонувати проект практичного втілення автономії краю. У відповідь на це керівництво ЧСР погодилося на проведення виборів до сойму автономної Підкарпатської Русі.

Проблема Закарпаття обговорювалася на різних рівнях і з тими політичними чинниками, у тому числі міжнародними, які могли вплинути на її розв'язання. Вона стала предметом полеміки, що розгорнулася на початку 1930-х рр. на шпальтах іноземної преси. Нерідко ці питання порушувалися між політичними опонентами, якими, скажімо, було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) та ОУН. Так, член УНДО й Української парламентської репрезентації в польському сеймі Мілена Рудницька на початку лютого 1933 р. відбула у відрядження до Риму на зустріч з Б. Муссо-

лінії та директором відділу Східної Європи у МЗС Італії П. Квароні. Обговорюючи проблеми українців Східної Галичини, вона згадала і про долю Закарпаття у контексті ревізійністських тенденцій в Європі і польських міжнародних зобов'язань⁴. Італійський дипломат тоді заявив про недостатню популяризацію (культурним, науковим, освітнім, літературним шляхом) української проблеми на міжнародному рівні, непоінформованість лідерів і політикуму зарубіжних країн, від яких залежить розв'язання цього питання. П. Квароні підкреслив, що Італія підтримає прагнення українців, однак у слушний для цього історичний момент.

6 лютого 1933 р. Є. Онацький мав телефонну розмову з німецьким журналістом, членом Асоціації закордонних журналістів д-ром Віллісом. Останній повідомив про перебування в Римі угорського газетяра Байї, який був добре обізнаний з українською проблематикою. Він також зустрівся з М. Рудницькою, цікавився українськими справами і дотримувався погляду, що українцям та угорцям «по дорозі», оскільки вони (угорці) хочуть незначної частини Закарпаття.

«Ці жадання не доходять навіть Ужгорода. Ужгород має залишитися вже по той бік наших кордонів, та і тому українському населенню, що опинилося б у наших кордонах, ми могли б забезпечити повну культурну автономію»,

сказав він в одній зі своїх приватних розмов з Віллісом. Є. Онацький на це відповів, що у Закарпатті угорці не йдуть по лінії українофільства, а по лінії москвофільства. Далі він порадив Віллісу підтримувати контакти з угорським журналістом, зважаючи на ті зв'язки, що їх мають угорці в Італії. Важливо було знати, чи справді угорці проявляють таке мізерне зацікавлення Карпатською Руссю⁵. 5 березня 1933 р. в газеті «*Del popolo di Roma*» під заголовком «Болі і надії українського народу» з'явилось інтерв'ю з М. Рудницькою, в якому вона чітко сформулювала прагнення українців:

⁴ Онацький Є. У вічному міста: записки українського журналіста (1933 рік). – Торонто: Новий шлях, 1989. – С. 55–56.

⁵ Там само. – С. 59.

«Незалежна держава, яка б охопила більш-менш всі території з більшістю українського населення, що тепер поділені між СРСР (650 кв. км і 33 млн українців), Польщею (135 кв. км і майже 7 млн українців) і Чехословаччиною (Карпатська Україна, 600 тис. українців). Отже, наш ідеал — об'єднання всіх українських земель в одну національну державу»⁶.

Проблема Закарпаття досить активно обговорювалася серед політичних кіл Великобританії та на шпальтах англійських видань. Протягом січня–липня 1935 р. у британських часописах було надруковано 410 статей і матеріалів. Політичні осередки української громади у цій країні вживали заходи для привернення уваги до проблеми Підкарпатської Русі. Як повідомляло Українське пресове бюро у Лондоні, 27 лютого 1935 р. у столиці Великобританії було засновано Англо-український комітет, до складу якого ввійшли член палати лордів Діккінсон, колишній делегат британського уряду при Лізі Націй у Женеві пані Дагдейл, історик, співредактор видань Кембриджського університету «The history of British diplomacy», місячника «Contemporary revue» професор Дж. П. Гуч, журналіст Л. Лотон, учений, автор ґрунтовних праць із проблем національних меншин С. А. Маккартні, член палати громад Дж. М. Мендер, лорд Ноел-Бакстон, професор Р. В. Сітон-Вотсон та ін.⁷ Того ж дня зазначені особи поставили підписи під спільним комюніке, яке стосувалося становища української меншини в Польщі, ЧСР та Румунії. Ішлося про те, що, на думку авторів, українське питання стає дедалі складнішим через постійне нехтування ним з боку міжнародної громадськості. Така ситуація, говорилося далі, вірогідніше всього призведе до серйозного конфлікту, у вир якого буде втягнуто всю Європу⁸. Українська проблематика, у тому числі й становище Підкарпатської Русі, обгово-

⁶ *Онацький Є.* Вказ. праця. – С. 91.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3575: «Українське пресове бюро в Берліні 1919–1943 рр.», оп. 1, спр. 42: «Бюлетені Українського пресового агентства в Лондоні 1939», арк. 16–20.

⁸ Там само, арк. 14.

рювалися на одному з прийомів, влаштованому 16 квітня 1935 р. для членів комітету у лондонському готелі «Савой» за присутності представників світових телеграфних агентств «Reuter», «British United Press», «Exchange Telegraph», парламентарів і членів палати лордів. Наголошувалося, що доля українських земель пов'язана з договорами, які раніше підписала Великобританія, від позитивного вирішення цієї проблеми залежить мир в Європі і це врешті-решт зачіпає британські інтереси на Близькому і Середньому Сході⁹. За сприяння Англо-українського комітету 22 травня в палаті лордів було заслухано доповідь знаного публіциста і науковця Л. Лоттона «Українське питання і його значення для Великобританії» з широким її обговоренням на засіданні парламенту. Л. Лоттон вважався знавцем української проблематики, мав низку публікацій на цю тему, був головним редактором наукових праць, що видавалися слов'янським факультетом Лондонського університету.

Подібне зацікавлення диктувалося вигідним геополітичним розташуванням ЧСР, на території якої було зосереджено значні поклади руд, золота, свинцю, радію, урану, об'єкти важкої металургії, оборонної промисловості, машинобудування («Шкода», «Плзно», «Татра»). Значними були французькі та німецькі інвестиції у чехословацьку промисловість. Не останню роль відігравала можливість використання водних шляхів сполучень (по Ельбі і Дунаю). Проте географічна вдовженість території ЧСР ускладнювала створення ефективної системи безпеки країни. До того ж, залишалося невирішеним національне питання — найбільш делікатне і вибухонебезпечне. Відверте ігнорування пунктами Сен-Жерменського договору стосовно нацменшин робило цю державу вразливою щодо претензій з боку Угорщини, Німеччини, Польщі.

Гітлерівський райх розглядав Чехословацьчину як плацдарм Франції і Англії проти Німеччини. Німецьким планам підігравала Угорщина, домагаючись південних районів Сло-

⁹ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 42, арк. 16, 18.

ваччини і Закарпатської України. Багаторічний міністр закордонних справ ЧСР Е. Бенеш у зовнішній політиці дотримувався орієнтації на Францію. Країна стала головним поставальником зброї для союзників Франції — Польщі, Румунії та Югославії.

У 1936 р. чіткіше окреслився план британського прем'єра А. Н. Чемберлена щодо провокування війни між СРСР та III райхом. Щоб скерувати А. Гітлера на Схід, потрібно було унеможливити загрозу з боку країн, розташованих між Радянським Союзом та Німеччиною. Також потрібно було вжити всіх можливих заходів, щоб Франція не змогла підтримати ЧСР у разі конфлікту. Дві головні дійові особи британської політики — А. Н. Чемберлен і лорд Галіфакс — повинні були знайти виправдання для такого плану, переконавши співвітчизників у необхідності підтримання німецьких територіальних претензій в Європі. Однак Великобританія — прихильниця дипломатичних методів розв'язання проблем, чи, принаймні, вона створювала собі такий імідж, вважала, що проблему Судетів, аншлюсу Австрії та «повернення» окремих польських територій до Німеччини можна розв'язати шляхом домовленостей, а не військових конфліктів. Тодішнього міністра закордонних справ Великобританії Ентоні Ідена (перша каденція: 1935–1938 рр.) важко було переконати піти на компроміс. У 1938 р. через незгоду з політикою А. Н. Чемберлена Е. Іден подав у відставку — на посаді його замінив лорд Галіфакс. Згодом, у 1940 р., Е. Іден повернувся в уряд як міністр у справах домініонів, також він очолює оборонне відомство у кабінеті У. Черчилля й того ж року (вдруге, до 1945 р.) стає міністром закордонних справ. За внесок у політику мирного врегулювання конфліктів після війни буде удостоєний звання кавалера ордена Підв'язки.

Образ «країни-дипломата» Великобританія формувала на шпальтах своїх провідних часописів, які рясніли геополітичною тематикою, відображаючи вміння англійського зовнішньополітичного відомства лавірувати між проблемами, що спліталися у дедалі тугіший вузол. Так, у січневому випуску 1938 р. лондонського «Contemporary Review» вийшла стаття

Г. Шахера «Закарпаття на дорозі до автономії»¹⁰, де автор зазначав, що Закарпаття — це територія, яка займає 12600 кв. км, що трохи менше десятої частини всієї Чехословаччини. Згідно з результатами останнього перепису населення, тут нараховувалося 727 тис. населення. Автор визначив Підкарпатську Русь однією з найбільш цікавих проблем Південно-Східної Європи.

«Закарпаття важливе не тільки через своє стратегічне становище, — писав Г. Шахер, — воно є мостом між набагато вище культурно розвиненими провінціями Чехословаччини та її союзницею Румунією; але також цікаве тим, що становить точку, де сходяться східна і західна культури».

Ця територія була передана Чехословаччині на підставі рішень мирної конференції з чітким застереженням, що влада цієї країни має підняти культурний та економічний рівень населення, надавши найширшу автономію, яку тільки можна допустити в межах Чехословацької Республіки (щоправда, тоді, коли населення буде до неї готове). Автор статті мав можливість узяти інтерв'ю у президента Е. Бенеша, який зауважив, що, мовляв, чехословацькій державі вистачає німецької та угорської меншини:

«Не бачу в тому жодної цілі, щоби на Чехословаччину накладати ще один тягар, руську меншину, уже хоча б з цієї причини не повинен ніхто сумніватися, що Прага мала б якийсь намір стримувати Закарпаття в його розвиткові до автономії»¹¹.

У 1930-х рр. актуалізувалася судетська проблема. У березні 1938 р. А. Гітлер об'єднав Австрію і Німеччину в єдину державу, відтак стало зрозуміло, що на черзі — Судетська область ЧСР, де проживали понад 2,5 млн етнічних німців. Судетські німці (термін з'явився 1902 р. завдяки письменникові Францу Ессеру) здавна проживали у цьому регіоні, який оточував утворену у 1919 р. чехословацьку державу з півночі та заходу. Крім того, чимало німців проживало власне на

¹⁰ *Shahar G. Zakarpathia by the way to autonomy // Contemporary Review (London). – 1938. – № 1 (January).*

¹¹ *Ibid.*

чеських етнічних землях (століття австрійського панування не могли пройти безслідно). Уже після розпаду Австро-Угорської імперії області компактного проживання німців почали вимагати самовизначення, однак безрезультатно. Максимум, на що могли претендувати сотні тисяч людей, які звикли вважати себе титульною нацією — це місце однієї з національних меншин. Чехословацька влада проводила щодо них досить ліберальну політику, однак це не розв'язувало проблеми етнічних німців.

Ситуація змінилася з приходом до влади А. Гітлера, коли Німеччина почала активно підтримувати рухи пронацистської спрямованості. Усвідомлюючи наслідки втрати цього важливого регіону, керівництво ЧСР у середині 1930-х рр. забороняє подібну діяльність. На противагу цьому виникає Судетсько-німецький вітчизняний фронт (СНФВ), лідером якого став прихильник фюрера Конрад Генлейн (Генлайн). Ще у 1931 р. він очолив Німецьку гімнастичну асоціацію у ЧСР, а 1 жовтня 1933 р. створив партію Німецький патріотичний фронт, яка вимагала автономії для Судетської області. К. Генлейн запропонував план створення федерації на взірці швейцарських кантонів із максимальною незалежністю етнічних меншин, не створюючи при цьому загрози цілісності держави. Спочатку його прихильники вимагали автономії в рамках ЧСР, а потім — приєднання до Німеччини. У 1935 р. Німецький патріотичний фронт змінив назву на Судетська німецька партія (СНП), яка з 1936 р. відігравала роль «п'ятої колони» у Чехословаччині, отримуючи фінансову підтримку з боку райху. Генлейнівці розгорнули активну агітацію за надання незалежності Судетам. На виборах 1935 р. СНП отримала 60 % місць від німецькомовного населення ЧСР. 20 лютого 1938 р. А. Гітлер прямо заявив про свої претензії щодо Судет. 18 березня 1938 р. уряд ЧСР прийняв програму національної політики, де судетським німцям була обіцяна автономія. Усі судетські партії схвалили цю програму, але СНП її не сприйняла. У березні 1938 р., вже після аншлюсу Австрії, К. Генлейна викликав А. Гітлер, давши прямі вказівки вимагати у Праги визнання суверенітету Судет. 24

квітня того року у Карлсбаді К. Генлейн оприлюднив вісім вимог, зміст яких зводився до надання повної автономії Судетській області. Навіть після згоди уряду ЧСР піти на значні поступки, генлейнівці відкинули співробітництво.

Для ЧСР було важливо не втратити Судети, адже саме у цьому регіоні зосереджувалися стратегічно важливі об'єкти оборонної промисловості. У травні 1938 р. чехословацький уряд оголосив часткову мобілізацію, а німці перейшли до репресій щодо своїх опонентів. За таких обставин до ЧСР вирушив лорд У. Рансімен для вивчення реального стану речей. Заяви А. Гітлера щодо початку наступу проти ЧСР 1 жовтня 1938 р. не дозволяли гаяти час. У. Рансімен відіграв роль посередника у налагодженні контактів між К. Генлейном та керівництвом ЧСР. Проте, звітуючи про своє відрядження, він зауважив, що вимоги судетських німців мають під собою підґрунтя. 2 вересня він, намагаючись перешкодити німецьким планам, надіслав А. Гітлерові листа, в якому стверджував, що доля Судет буде вирішена до 15 вересня. Намірам фюрера захопити частину Чехословаччини намагалася зашкодити їй опозиція в його оточенні, яку очолював шеф генерального штабу сухопутних військ III райху генерал-фельдмаршал Л. Бек. Засилаючи своїх емісарів до Лондона та Парижа, змовники мали намір заручитися підтримкою Великобританії, Франції й заарештувати А. Гітлера, якщо він віддасть наказ про наступ. Однак змову було викрито. 15 вересня на зустрічі з А. Н. Чемберленом у Берхтесгадені фюрер наполягав на самовизначенні Судетської області за результатами плебісциту, який треба провести негайно. Він заявив про свою готовність розпочати бойові дії, якщо його не підтримає Великобританія і Франція. 18 вересня відбулися прелімінарні франко-англійські перемовини у цій справі. Е. Даладье висунув такі умови: 1) попереднє обговорення з ЧСР цього плану; 2) гарантом цілісності нових кордонів ЧСР має стати також і Великобританія. Другий пункт А. Н. Чемберлен відкинув. Наступного дня Е. Бенеша було поставлено перед фактом — якщо він не прийме умови ультиматуму до 14⁰⁰ 28 вересня, то німецькі війська окупувають територію

ЧСР. Під тиском Великобританії Чехословаччина прийняла умови райху.

А. Гітлер вирішив скористатися ситуацією, адже саме існування ЧСР становило загрозу відродження ідеї «східного пакту», запропонованої у 1934 р. Францією. Фюрер планував використати сепаратистський рух судетських німців — це мав бути удар зсередини проти ЧСР, який би підсилив протест українського населення Підкарпатської Русі (65 % мешканців краю). Отже за таких обставин А. Гітлер змінив ставлення до Організації українських націоналістів, про що у вересні 1937 р. були повідомлені Є. Коновалець та Р. Ярій. У своїх планах щодо Судет та Австрії фюрер мав намір скористатися зацікавленням ОУН у вирішенні політичної долі Закарпаття. Так, провідник організації Є. Коновалець зустрічався з керівником абверу (служба військової розвідки та контррозвідки) адміралом В. Ф. Канарисом. Було досягнуто домовленості — німці надають необхідні кошти, а українці проводять відповідну роботу. Українська сторона заявила про готовність виконувати ці умови, однак лише у відповідності з власними політичними переконаннями. Є. Коновалець погодився на розвал Чехословаччини, але лише у тому разі, якщо на уламках цієї держави постане зародок української державності.

Під кінець 1930-х рр. позиція СРСР щодо Закарпаття кардинально змінилася — тепер ідея А. Гітлера щодо розвалу ЧСР була прийнятною для Й. Сталіна, оскільки таким чином зіштовхнуться Німеччина і колишня Антанта. Але задум Є. Коновальця створити Підкарпатську Україну був занадто небезпечним, бо саме вона могла стати початком творення незалежної України, тобто процес міг перекинутися на УРСР. Саме тому навесні 1938 р. Є. Коновалець починає заважати вже не тільки А. Гітлеру, але і Й. Сталіну. Риторичне питання — чому радянське керівництво зберігало спокій і чому російські історики намагаються подати розчленування ЧСР як змову лише західних країн, без участі у цьому СРСР?..

Як свідчать матеріали розсекречених дипломатичних архівів, зокрема донесення румунських розвідцентрів в

Європі, ще задовго до цих подій, а саме після так званої «ночі довгих ножів» 30 червня 1934 р. Й. Сталін визнав у А. Гітлері справжнього диктатора, а, отже, почав рахуватися з імовірністю виклику з боку Німеччини — тому-то він і намагався будь-якою ціною досягти взаєморозуміння із нацистським режимом. У 1935 р. до Берліна як торговельний представник СРСР вирушив Давид Канделаки, перед яким стояло надсекретне завдання — налагодити політичні відносини. Із метою демонстрації доброї волі з боку Москви керівникові радянської розвідмережі Вальтеру Кривицькому у грудні 1936 р. було наказано призупинити активні операції в Німеччині. Д. Канделаки, попри свою офіційну місію, виконував насамперед особисті завдання лідера ВКП(б). 15 липня 1935 р. він віч-на-віч зустрічався з одним із найвпливовіших людей III райху банкіром Ялмаром Шахтом¹² — ішлося про кредитування СРСР. Також радянський повпред зустрічався з А. Гітлером і Г. Герінгом (1 березня 1935 р. призначений головнокомандувачем військово-повітряних сил Німеччини). У березні 1937 р. Д. Канделаки привіз результати перемовин до Москви, а вже у квітні його було звільнено з посади і постановою президії ЦВК СРСР затверджено заступником наркома зовнішньої торгівлі СРСР. Під час своєї секретної місії спецпосланець СРСР зробив Німеччині вигідну пропозицію: Й. Сталін не заважатиме А. Гітлерові у справі ЧСР, якщо не йтиметься про створення на її уламках (Закарпаття) незалежної України. Спроби налагодження двостороннього радянсько-нацистського співробітництва ціною певних гарантій у розв'язанні політичних питань тривали й упродовж 1938–1939 рр. 9–11 січня 1939 р. на закритій частині пленуму ЦК ВКП(б) Й. Сталін дав зрозуміти, що важелі контролю за зовнішньою політикою він бере у власні руки, призначивши згодом наркомом закордонних справ замість М. Литвинова В. Молотова. Протягом наступних місяців відбулися радикальні кадрові зміни. 4 вересня 1939 р. у німецькій пресі з'явилося повідомлення

¹² Hitler removes Schacht as Reichsbank president: suspends refugee talks // New York Times. – 1939. – 21 January.

про те, що напередодні А. Гітлер у присутності Й. фон Ріббентропа прийняв нового повноважного представника СРСР у Берліні А. Шкварцева та військового аташе М. Пуркаєва.

Висуваючи щодо ЧСР територіальні претензії під гаслами захисту «пригноєної» німецької національної меншини у Судетах, А. Гітлер долучив до цих домагань також «турботу» про долю угорського та українського населення у Чехословацькій державі. Після того, як 28 вересня А. Н. Чемберлену вдалося переконати ЧСР прийняти план фюрера, він терміново у письмовій формі подав А. Гітлеру ідею скликання міжнародної конференції. Ще за кілька днів до початку перемовин у Мюнхені Українське пресове бюро в Лондоні направило у міністерство закордонних справ Великобританії на ім'я міністра, лорда Галіфакса, листа та спільний меморандум щодо справи українського Закарпаття:

«Нам припоручено, щоби у зв'язку з теперішнім положенням у Чехословаччині звернутися до Вас, пане лорде, з проханням, щоби під час нарад, коли прийде під дискусію також і справа Підкарпатської Русі, узяти під увагу бажання її населення, заступленого її політичним проводом»¹³.

Відповідь на це звернення надійшла вже після мюнхенської угоди, 30 вересня:

«Віце-міністр закордонних справ на припоручення міністра посвідчує одержання вашого листа і повідомляє, що візьме його під увагу».

Зміст меморандуму також стосувався чехословацької, а разом із тим української проблеми. Так, 20 вересня 1938 р., ішлося у тексті, перша Українська національна рада в Ужгороді ухвалила резолюції щодо визнання прав самовизначення для населення краю. Далі говорилося, що Підкарпатська Русь прилучилася до Чехословацької Республіки за умови, сформульованої у § 10 Сен-Жерменського договору, тобто Чехословаччина зобов'язувалася створити з українських земель на південному схилі Карпат, у кордонах, встановлених союзними і дружніми країнами, окрему автономну одиницю,

¹³ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 42, арк. 129.

надавши їй якнайширше самоуправління та без порушення цілісності ЧСР. Відповідно, ніхто не мав би зараз без її бажання вирішувати і змінювати її долю. Тому українська громада у Великобританії звертається до країн-гарантів Сен-Жерменського договору захистити права українців. Під меморандумом поставили свої підписи 100 осіб¹⁴.

Як відомо, у Мюнхені західні держави пішли на значні поступки німцям, погодившись на відторгнення Судет від Чехословаччини, що поклало початок розчленуванню й повній ліквідації цієї держави у центрі Європи. Місце і значення мюнхенських домовленостей досі залишаються предметом суперечок і дискусій.

Уже 6 жовтня 1938 р. президент ЧСР Е. Бенеш пішов у відставку, а на спільній конференції у м. Жиліна (Словаччина) словаки й українці вирішили вимагати від центральної влади автономію. Прага пішла на поступки і того ж дня задовольнила претензії Словаччини. Що стосується Карпатської України, то безпосереднє вирішення її долі почалося дещо пізніше. Після мюнхенських домовленостей ЧСР змінила свою політику щодо національних меншин. Замість словацької й української автономій було створено три рівноправні одиниці — Чехію, Словаччину та Карпатську Україну. Однак ці важливі та довгоочікувані зміни сталися не внаслідок внутрішньої еволюції, а в результаті зовнішньополітичного втручання — це й було головною причиною завершення «ідилії» у 1939 р.

Фактично за участі британського та французького прем'єрів відбулася політична зрада союзницьких відносин. Західні історики схиляються до думки, що Великобританія та Франція явно переоцінили військову потугу Німеччини, тож вважали марною справою стояти на заваді об'єднанню німецьких етнічних територій. При цьому вони занизили сили СРСР. Коли в п'ятницю 30 вересня прем'єр А. Н. Чемберлен повернувся з Мюнхена до Лондона, він назвав досягнуті домовленості найбільшим тріумфом і заявив:

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 42, арк. 129.

«Хочу врешті сказати, що залагодження чехословацької проблеми, яке ми саме довершили, це, на мій погляд, є тільки прелюдія до дальших рішень, які повинні остаточно принести Європі сталий мир»¹⁵.

Однак, пізніше стала очевидною помилковість його висловлювань.

Із часом проголошення автономії Підкарпатської Русі, після того, як її уряд очолив Августин Волошин, дослідники пов'язують започаткування другого, найважливішого, етапу використання української карти керівниками Німеччини та інших держав Європи. Найбільш ґрунтовно місце Підкарпатської Русі в міжнародній політиці описав М. Колодзінський у розвідці «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», опублікованій у виданні «Війна і техніка», що редагувалося М. Капустянським:

«Чехословаччина має служити для своїх союзників стратегічним тереном для причалення їх повітряних флот... Найбільш чутливі центри Німеччини: Ляйпциг, Бреслау, Мюнхен і шлезький індустріальний басейн — віддалені від чехословацьких летищ на 100–300 км. Відень — на 50–60 км. Це не фантазія, що 1000 большевицьких бомбовозів за кілька годин може прибути з України до Чехословаччини й по хвилевім відпочинку повезти на Берлін бомби»¹⁶.

Значний резонанс серед населення Західної України та Північної Буковини, а також української діаспори, викликаний становленням державності в Карпатській Україні, засвідчив рішучу готовність українства змагатись за незалежність. З іншого боку, певні кола західноєвропейських держав, зокрема, відомство А. Розенберґа (у 1933–1945 рр. очолював зовнішньополітичне управління НСДАП) розгорнуло широку пропагандистську діяльність навколо карпатоукраїнської державності. З'ясувалося, що факт виникнення автономної Карпатської України, а надто пов'язані з цим перспективи

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 42, арк. 129.

¹⁶ *Капустянський М.* Військова підготовка ОУН // Організація українських націоналістів 1929–1954: Зб. ст. у 25-ліття ОУН. – На чужині, 1955. – С. 130–131.

дальшого розвитку українського питання, зокрема можливість відновлення соборної України, — стали індикатором прояву суперечливих інтересів держав Європи щодо українських теренів. Водночас в урядових колах Німеччини більш конкретно визначали роль українського питання в остаточному розчленуванні ЧСР та підпорядкуванні своєму впливові Угорщини, Польщі, Румунії, інтереси яких безпосередньо зачіпало існування карпатської української держави.

Восени 1938 р. напруга в міжнародних відносинах ще більше зростає. Німеччина та Італія шукали шляхів у справі вирішення територіальних претензій Угорщини до земель, втрачених у 1920 р. за умовами Тріанонського договору. Польща й Угорщина значно активніше почали формулювати свої зазіхання на Закарпаття. Відразу після завершення перемовин між урядом ЧСР та делегатами від Карпатської України у Празі проголошено автономний уряд краю. Із приводу цієї важливої події англійська «Yorkshire Post» 12 жовтня 1938 р. висловила сподівання, що угорська пропозиція проведення плебісциту вже втратила свою актуальність. Серед празького політикуму, зауважувало видання, точаться розмови, що Угорщину більше цікавить територіальне розширення, аніж розв'язання етнічних проблем угорців у Словаччині¹⁷, а також питання встановлення спільного кордону з Польщею (ще 11 жовтня 1938 р. у Празі отримали угорську ноту протесту щодо «зволікання» з чеської сторони із розв'язанням цього питання). Українська громада в Польщі виступила перед польським урядом із меморандумом, заявивши, що

«підтримання плану створення спільного польсько-угорського кордону через прилучення Карпатської України до Угорщини противиться засадам самовизначення»¹⁸.

За таких обставин Великобританія, як один із гарантів цілісності чехословацького кордону, в особі міністра з координації оборонних заходів Т. Інскіпа 11 жовтня зробила офі-

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 42, арк. 135.

¹⁸ Там само, арк. 135.

ційну заяву, яка з'явилася на першій шпальті «Times». Ішлося про те, що країна дотримується мюнхенських домовленостей і справді виступає в ролі гаранта. Великобританія

«прихильно ставиться до етнографічних домагань, але зовсім по-іншому дивиться на домагання, базовані на політичних або стратегічних принципах»¹⁹.

«Manchester Guardian» 27 жовтня 1938 р. писала, що Угорщина пропонує проведення плебісциту щодо спірних із ЧСР територій. У тому разі, якщо б остання відмовилася, Угорщина наполягає на посередництві третіх країн, щоб майбутнє Словаччини і Підкарпатської Русі вирішували дві комісії або арбітражні трибунали — у справах Словаччини мав би складатися з представників Німеччини, Угорщини, Італії та Чехословаччини, а у справах Підкарпатської Русі — посланців Німеччини, Італії, ЧСР та Польщі²⁰. Як не парадоксально, але русинська громада у США, об'єднана у Народну раду карпаторосів, вислала до Б. Імреді (протягом травня 1938 – лютого 1939 рр. обіймав посаду прем'єр-міністра Угорщини) телеграму, в якій містилося прохання до угорського уряду вжити заходів для втілення

«злуки русинів з Угорщиною, краєм, до якого вони належали протягом тисячі літ і в якому вони сподіваються досягнути сповнення своїх побажань, вільного розвитку і самоуправління»²¹.

Ця заява викликала бурхливу реакцію серед українства в різних країнах.

Мюнхенські домовленості частково задовольнили прагнення німців стосовно території ЧСР, віддавши їм регіон компактного проживання німців — Судети. Тим можна пояснити позицію очільника закордонного відомства III райху. Й. фон Ріббентроп під час Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р., який виступив проти прагнень Угорщини та Польщі, на чиему боці була Італія, щодо передачу Карпатської Русі

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 42, арк. 135.

²⁰ Там само, арк. 138.

²¹ Там само, арк. 139–140.

та Словаччини Угорщині. Граф Г. Чиано, міністр закордонних справ Італії, переконав німецького представника визнати за Угорщиною право на частину Словаччини та спірні міста Карпатської Русі. 1 листопада до Відня прибули А. Волошин, М. Долинай, І. Рогач, Ю. Бращайко для того, щоби вплинути на рішення арбітражу щодо кордонів між Угорщиною та Карпатською Україною. Для спілкування з іноземними журналістами А. Волошин скористався послугами Л. Гузара, який володів французькою, англійською, німецькою, італійською та румунською мовами. Однак українську делегацію фактично не допустили до перемовин і вона була змушена змиритися зі значними територіальними втратами Закарпаття. А. Волошин висловив протест проти порушення етнографічного принципу.

Таким чином, за результатами мюнхенських домовленостей Закарпаття отримало 8 жовтня 1938 р. автономію, а згідно з рішенням першого Віденського арбітражу Німеччини та Італії від 2 листопада 1938 р., Угорщині відійшли південна частина Словаччини та частина Карпатської Русі — 11.927 кв. км із населенням 869.299 осіб (Карпатська Русь втратила 12,1 % території, на якій мешкало 23,3 % її населення), у тому числі головні міста краю Ужгород, Мукачеве та Берегове дісталися Угорщині.

У результаті зустрічі четвірки у Мюнхені Підкарпатська Русь отримала змогу презентувати себе на зовнішньополітичному терені, розбудовувати свій автономний устрій та систему управління краєм. Відразу по завершенні Мюнхенської конференції Карпатська Україна постала перед необхідністю репрезентації себе на міжнародній арені та поінформування про розвиток подій у краю. Так, уже у перші дні жовтня було створене представництво — закордонна делегація Карпатської України, яку очолив Ю. Химинець, а до складу входили референт Організації державного відродження України (у США; ОДВУ) та одночасно редактор журналу «Націоналіст», очільник Української пресової служби в Нью-Йорку Є. Скоцко, віце-голова організації Українська націоналістична молодь (у США, Детройт) Ю. Габовда, член проводу Комі-

тету оборони Закарпаття М. Беньо, представник Української національної оборони І. Рогач. Головний офіс делегації містився в апартаментах одного з найрозкішніших віденських готелів «Kummer», у самому центрі міста. В Англії працював представник Об'єднання українських організацій в Америці, редактор «Свободи» Л. Мишуга та дипломат С. Давидович. При цьому представництві було створено прес-службу, яка мала інформувати міжнародну громадськість про події у Закарпатті. Після рішень Віденського арбітражу закордонна делегація Карпатської України припинила своє існування. Ю. Химинець, як уповноважений прем'єра А. Волошина, залишався за кордоном до середини грудня 1938 р.

Офіційним визнанням карпатської державності стало відкриття іноземних представництв. Так, 23 січня 1939 р. легаційний секретар румунського МЗС А. Скрадяну був призначений генеральним консулом у Хусті²². 1 лютого 1939 р. влада Німеччини вирішила відкрити консульство у Хусті. 2 лютого на адресу очільника королівського міністерства закордонних справ Румунії надійшла депеша стосовно перемовин між генеральним секретарем А. Креціану та уповноваженим у справах Франції Спітануллером про Карпатську Україну. Зазначалося, що німецьким консулом у Хусті призначено Евальда Клейста, знавця української проблематики, найближчого соратника генерала Ейхгорна у часи німецької окупації України 1918 р., який розмовляє українською мовою. Ішлося про офіцера генерального штабу, що брав активну участь у подіях Першої світової війни на Східному та Західному фронтах. Свого часу Е. Клейст займав командні пости в армії, також працював радником (спеціальним редактором з української проблеми) німецького закордонного відомства. Він не лише збирав та аналізував матеріали й документи, що стосувалися України, складав тексти меморандумів і консультував, але й виконував спеціальні доручення закордонного відомства, зустрічаючись з У. Черчиллем, Д. Ллойд Джорджем, радниками МЗС різних країн. Не див-

²² ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 46, арк. 40.

но, що з ним підтримував тісні контакти уряд Карпатської України та ОУН, очолювана А. Мельником.

У лютому 1939 р. у столиці Карпатської України приміщення січового готелю стало постійною резиденцією німецького консульства, очолюваного консулом Шплеттессером та віце-консулами П. Дреусом і П. Фелькелем. 9 березня новим консулом став Г. Гофман²³. Як свідчать архівні матеріали, саме через німецького представника президент А. Волошин підтримував відносини з німцями.

Розв'язання питання Карпатської України центри політичної еміграції бачили по-різному. Оточення колишнього гетьмана П. Скоропадського поводитися у цьому сенсі досить обережно, особливо з огляду на укладену 1929 р. домовленість між П. Скоропадським та П. Телекі (каденції його прем'єрства припадають на 1920–1921 та 1939–1941 рр.). Центр УНР дотримувався принципу неутручання, вважаючи справу Закарпаття внутрішньополітичною проблемою ЧСР. Ще з початку 1934 р. ці політичні кола за відповідними розпорядженнями свого керівництва у Варшаві брали до уваги підписаний між Німеччиною та Польщею пакт, відповідно до якого українське питання обмежувалося трикутником Берлін—Варшава—Київ із виразним демонструванням політики незацікавленості Закарпаттям. Дорадником УНР у німецьких справах був О. Севрюк. За такої ситуації напівофіційну роль представництва інтересів Карпатської України за кордоном взяла на себе Українська пресова служба в Берліні, яка діяла протягом 1919–1943 рр. і була акредитована у МЗС та міністерстві пропаганди III райху. Очільником представництва та пресової служби був В. Стахів. Такий вихід із ситуації, що склалася, був погоджений із ПУН та А. Волошином. Не останню роль у заснуванні та розгортанні діяльності цього представництва відіграв Ю. Химинець, який за дорученням крайової ексекютиви з осені 1938 р. перебував у Берліні і був радником ПУН у справах Закарпаття. Серед співробітників Української пресової служби в Берліні були І. Габрусевич,

²³ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 46, арк. 58, 101.

який відав політичною проблематикою, Б. Кордюк — економічною, О. Чемеринський — питаннями націоналістичної преси та А. Луців — проблемами видання та кольпортажу загальної української преси та інформації.

Ще за кілька місяців до укладення мюнхенських домовленостей від імені Української пресової служби в Берліні було видано «Платформу Закарпаття», авторство якої приписується О. Чемеринському²⁴. Її головний зміст зводився до того, що від розв'язання питання політичної долі цього краю залежала побудова незалежної України. Закарпаття мало ввійти у загальний план боротьби за соборну державу, адже розвиток подій на міжнародній арені свідчив про великі зміни у становищі ЧСР. Тож цим моментом треба скористатися в інтересах української справи. Наголошувалося на необхідності рішучих кроків, інакше Закарпаття могло стати жертвою угорських та польських зазіхань. Зазначалося, що справа Судет, як би на це не дивилася Прага, уже на шляху розв'язання, а, отже, саме тоді, коли у ній буде поставлено остаточну крапку, має бути вирішено і долю Закарпаття — замість ЧСР постануть самостійні Чехія, Словаччина та Закарпатська Україна, яка виступатиме «зав'язком української державності». Щодо задоволення польських претензій, то це можливо лише за умови прилучення Галичини, Волині, Полісся, Холмщини, Підляшшя до Закарпаття²⁵.

7 жовтня 1938 р. міністерство закордонних справ Німеччини розіслало розпорядження всім дипломатичним представництвам з указівкою підтримувати дружні відносини з Прагою, підживлювати територіальні домагання Угорщини та задовольняти їх дипломатичним шляхом, підтримувати висловлені у Жиліні словацькі вимоги і практикувати подвійні стандарти, мовляв, ми не хочемо спільного угорсько-польського кордону, але відкрито не можемо протистояти польсько-угорським домаганням.

²⁴ Химинець Ю. Вказ. праця. — С. 62.

²⁵ Там само, С. 62–64.

9 жовтня 1938 р. виникла реальна загроза угорської окупації Закарпаття. Негайною реакцією делегації стало надіслання телеграми до представників Англії, Франції, Німеччини, Італії і ЧСР, де зазначалося про подальше ігнорування Прагою інтересів Карпатської України щодо здійснення права на самовизначення²⁶. Щоб уникнути подальшого просування угорських військ в українську частину краю, пропонувалося втручання міжнародних чинників, які б змогли гарантувати здійснення цього права українського населення.

Щодо розвитку внутрішньополітичних подій у Карпатській Україні, то вже 11 жовтня 1938 р. було сформовано уряд на чолі з русофілом Андрієм Бродієм. Він також відав справами шкільництва Підкарпатської Русі, Є. Бачинський опікувався внутрішніми справами, С. Фенцик — господарськими проблемами, І. Пещак — юстицією, Ю. Ревай — транспортом та шляхами сполучень, А. Волошин отримав портфель міністра соціального забезпечення. Ще до цього призначення А. Бродій став ініціатором досягнення компромісу з лідерами партій українського напрямку і створення на початку жовтня Національної ради Підкарпатської Русі, яка і вела боротьбу за автономію. Шляхом такого консенсусу національно свідомою частиною закарпатського українського політикуму намагалася зашкодити перетворенню русо- та мадярофілів на своєрідну «п'яту колону», яка б підтримувала угорські домагання. 21 жовтня перша Українська народна рада, яку очолював А. Волошин, сформулювала 20 вимог від імені українців краю до уряду А. Бродія і подала їх у вигляді маніфесту²⁷. Посада прем'єра для останнього не була несподіванкою, особливо зважаючи на його активну діяльність як політика, депутата парламенту. Однак невдовзі підтвердилися підозри щодо співпраці цього діяча з угорською розвідкою та отримання ним значних коштів на просування ідеї плебісциту серед населення краю з метою приєднання до Угорщи-

²⁶ Химинець Ю. Вказ. праця. – С. 65.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 71684 ФП: «Уголовное дело по обвинению Волошина Августина Ивановича», арк. 27–29.

ни. 26 жовтня А. Бродія за підозрою у державній зраді було заарештовано²⁸.

27 жовтня 1938 р. новим прем'єром став Августин Волошин, який сформував проукраїнський уряд. На нього також покладалися обов'язки керівника фінансовим відомством. Ю. Ревай обійняв посаду міністра громадських робіт, І. Пещак — юстиції, С. Фенцик — господарства, Е. Бачинський — міністра внутрішніх справ. Призначення в уряд 16 січня 1939 р. чеським президентом Е. Гахою генерала Л. Прхали лише загострило і так непрості українсько-чеські відносини.

Опинившись після арбітражу у складній ситуації, уряд Карпатської України залишив Ужгород та перебрався до нової столиці — Хусту. 22 листопада чехословацький парламент затвердив автономію Карпатської України й автономію Словаччини. А. Волошин надіслав керівникові ІІІ району телеграму, в якій висловив подяку німецькій стороні за надану допомогу та підтримку. Саме це згодом стане чи не основним «доказом» для радянських органів держбезпеки, які звинуватять А. Волошина в «колабораціонізмі». Позиція закарпатського прем'єра почала особливо турбувати після того, як він відвідав німецьку дипломатичну місію у Празі, де А. Волошин зробив досить «дивну», на думку німецьких дипломатів, заяву — він запевнив, що його уряд виступає проти «великоукраїнської пропаганди» і всіх, хто намагатиметься її нав'язувати, буде покарано. Формально ця заява спиралася на пункти Мюнхенської угоди, згідно з якою слід було запобігати конфліктам та сепаратистським рухам, зберігаючи мир. На цьому наполягала і Німеччина. Через кілька днів А. Волошин надіслав А. Гітлеру меморандум:

«Щоб не надати можливості будь-яким із сусідніх країн спровокувати конфлікти, Карпатська Україна може перейти під міжнародну опіку 4-х держав — учасниць Мюнхенської угоди. Ми пропонуємо цим державам надіслати військові міжнародні контингенти, які охоронятимуть її кордони та внутрішній спокій».

²⁸ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 17-19.

Якщо перефразувати, то це означало, що А. Гітлер мав захищати Карпатську Україну від самого себе. Фюрер збагнув розуміти, що має справу з розумним супротивником. Зі свого боку, А. Волошин міркував, що Великобританія і Франція вірять у плани А. Гітлера щодо України, тому підтримуватимуть Карпатську Україну, і він не зможе діяти відкрито та не окупує Закарпаття. На цьому А. Волошин не зупинився. 8 січня 1939 р. до Берліна, за особистим дорученням тодішнього прем'єра Карпатської України, прибув Ю. Химинець, який мав домовитися про зустріч А. Волошина з А. Гітлером. Знову йшлося про отримання німецьких гарантій щодо закарпатських кордонів. Однак і ця спроба була марною, оскільки, як відомо, уже у січні позиція фюрера кардинально змінилася на користь остаточного зближення з Угорщиною.

Мюнхенські домовленості та Віденський арбітраж змінили і назву краю. Саме 2 листопада А. Волошин у зверненні до українських емігрантів у США вперше вжив назву «Карпатська Україна». Урядовий вісник Карпатської України від 30 грудня 1938 р. опублікував розпорядження № 36, яким дозволялося вживання назви «Карпатська Україна»²⁹. Однак це було поки що формально, оскільки рішення вимагало затвердження на засіданні сойму.

Із перших днів прем'єрства А. Волошин займався питанням формування військових загонів січовиків на основі раніше створеного спортивно-гімнастичного товариства. Ще на початку 1930-х рр. І. Роман (працював службовцем Підкарпатського українського банку в Ужгороді, закінчив торгівельне училище в Мукачевому) та М. Рогач (уродженець міста Велико-Березне, випускник Львівської духовної семінарії, професор теології, організаційний секретар народно-християнської партії, яку тоді очолював А. Волошин) розгорнули діяльність товариства «Січ», що сповідувало націоналістичну ідеологію³⁰. Примітно, що перший у Закарпатті осередок був

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 46: Українська пресова служба в Римі (1940 р.), арк. 13.

³⁰ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 62.

заснований у містечку Ясені С. Ключуряком та Д. Климпушем — лідерами Гуцульської Республіки, проголошеної 10 січня 1919 р. (зокрема, С. Ключуряка було обрано її президентом). 21 січня того року у Хусті на Всекарпатському конгресі делегати Гуцульської Республіки задекларували своє приєднання до соборної України. Тому не дивно, що ці два політики у 1938–1939 рр. активно включилися в політичне життя Карпатської України. Згадані формування передбачалося перетворити на державну охорону Карпатської України. Частина загонів несла поліційну, а також прикордонну службу на встановленій демаркаційній лінії між Угорщиною та Карпатською Україною.

Організація українських націоналістів не стояла осторонь цих процесів. Ба більше, починаючи з листопада 1937 р. Є. Коновалець розсилав відділам ОУН інструкції, з яких було зрозуміло, що він вів цілком відмінну від А. Гітлера тактику, при цьому використовуючи останнього у власних інтересах. Німеччина, не даючи жодних обіцянок і не беручи жодних зобов'язань щодо Підкарпатської Русі, грала у власну гру, яку українські сили мали використати. Незважаючи на це, А. Гітлер продовжував робити ставку на ОУН, адже він мав довести до завершення чехословацьку справу, а потім неопступливого полковника Є. Коновальця можна буде усунути зі шляху. У листопаді Є. Коновалець скликав термінову нараду щодо Закарпаття. Саме тоді він висунув ідею створення окремого штабу ПУН. Так, за кордоном виникли два штаби, які мали займатися закарпатськими справами. Один сформували члени проводу ОУН М. Сціборський, Р. Ярій, О. Сенік-Грибівський та Р. Барановський — він мав займатися опрацюванням питань політичного характеру, а другий розробляв суто військові аспекти, до його складу входили кадрові офіцери генерал М. Капустянський, полковники В. Колодзінський, Р. Сушко, а також В. Курманович та Колосовський. Крім того, із другим штабом співпрацювали генерали В. Петрів, М. Омелянович-Павленко, В. Сальський, О. Удовиченко.

Полковник Є. Коновалець спрямовував у Закарпаття відповідні кадри, які згодом становитимуть найближче ото-

чення А. Волошина. Саме їх заходами буде створено воєнно-революційний комітет, який 4 вересня 1938 р. видасть мобілізаційну відозву до населення, після чого буде засновано напіввійськове формування — Українську національну оборону (УНО)³¹. Після Мюнхенської конференції УНО видасть відозву, що розповсюджуватиметься не лише у Закарпатті, але й у Північній Буковині та в Галичині. Один примірник документа потрапив до рук агента румунської служби безпеки:

«Від хати до хати! Від рук — до рук! Український народ! Українські націоналісти! Під сучасний момент переживає Україна найтяжчі хвилини поневолення! На всіх просторах українських земель горять гекатомби жертв! На наше українське Закарпаття простягають свої лапи мадяри, поляки і циганська банда румунів. У відповідь ми кажемо: геть свої брудні лапи, бо Закарпаття було, є й буде українське! Залежно від того, як тепер поставимося, така буде майбутність. Тому кидаємо заклик: під сучасний момент кожний клаптик української землі, то фортеця українства. Тому українські землі під Польщею, а також Буковина й Бессарабія мусять дати зі свого боку всі свої сили для підготування хвилі, великого зриву цілого українського народу! Геть з московським окупантом, геть з польським дикунством та румунським постолом! Хай живе соборна Україна! Хай живе українська національна революція! Ужгород XXI року української національної революції»³².

Однак до узгоджених дій обох штабів справа не дійшла, оскільки вбивство радянським агентом у 1938 р. Є. Коновальця, якому вдавалося тривалий час стримувати відцентрові тенденції в ОУН, виявило серйозні суперечності в організації, а, отже, і у ставленні обох відгалужень ОУН до справи Карпатської України. Уже восени 1938 р. виникли розбіжності між проводом та членами організації щодо оцінки самого

³¹ Кандиба О. Вояки-будівничі // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: Зб. ст., спог. і док. – Торонто; Нью-Йорк: Новий шлях, 1985. – С. 39.

³² Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф. 26: Guvernatorul Regal, judeul Suceava, Cernăuți (Королівський намісник Сучавського повіту, м. Чернівці), оп. 1, спр. 1267: Рапорти інспекторату поліції і префектури Чернівецького повіту про настрої населення, арк. 60.

розвитку подій та участі в них ОУН. Таким чином, сформувався два протилежні бачення — не йти всупереч інтересам Німеччини, тобто не опиратися наступу угорців на Закарпаття, а використовувати час для військово-політичного вишколу та пропаганди. Крайовики (майбутнє бандерівське відгалуження ОУН) були переконані в необхідності негайного переходу до активних дій. Подібна ситуація виглядала досить дивно, адже ОУН, витоки якої сягали Української військової організації, різних спілок і товариств початку 1920-х рр., що виразно стояли на засадах націоналізму, за раз, коли сформувався потрібний розклад сил і можна було втілювати план побудови незалежної України, не використовувала такого шансу.

Після Віденського арбітражу Українську національну оборону було перейменовано на Організацію національної оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС). Її перші установчі збори відбулися у Хусті 9 листопада 1938 р. Керівництво січовими відділами здійснювала головна команда. Комендантом став Д. Климпуш, заступником — І. Рогач, а зв'язковим між урядом та ОНОКС було призначено редактора місцевої газети націоналістичного спрямування «Наступ» С. Росоху. Військовий штаб ОНОКС, який спочатку очолював полковник М. Аркас, дислокувався у Хусті. За пропозицією військового референта ПУН генерала М. Капустянського і шефа військового штабу ОУН генерала В. Курмановича 19 січня 1939 р. полковник М. Колодзінський («Кум», «Генерал», «Гузар») прибув до Хуста й очолив генеральний штаб «Карпатської Січі». Крім того, до штабу ввійшли І. Роман, полковник Г. Стефанів, поручники З. Косак та Р. Шухевич. Бійці ОНОКС несли поліційну та прикордонну службу на демаркаційній лінії, визначеній після окупації Угорщиною частини Закарпаття³³.

Створення загонів ОНОКС не пройшло повз увагу румунських спецслужб. У таємній депеші, адресованій міністрові закордонних справ Румунії від 2 лютого 1939 р. щодо зустрічі

³³ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 62.

генерального секретаря А. Креціану та уповноваженого у справах Франції Спітануллера містилася інформація про українське питання. Повідомлялося, що центр українського руху — місто Хуст, прем'єр-міністр уряду Карпатської України має тісні зв'язки з ОУН і за підтримки очільника ОУН А. Мельника спрямовує агітацію «на користь Великої України». Також за сприяння останнього у Хусті створено спеціальні загони під назвою «Січові стільці» (малося на увазі ОНОКС), які перебувають під опікою генерала М. Капустянського, що користується підтримкою з боку німецьких військових³⁴.

На початку 1939 р. А. Гітлер узявся до безпосередньої реалізації плану остаточної ліквідації чехословацької держави. Карпатській Україні у цьому процесі відводилася подвійна роль. З одного боку вона, як і Словаччина, повинна була стати збудником національно-політичного неспокою й у такий спосіб спричинити та виправдати втручання Німеччини у справи ЧСР для «наведення ладу», а, з іншого — послужити винагородою Угорщині за її згоду приєднатися до країн фашистської коаліції. Як відомо, вона ввійшла до блоку цих держав 13 січня 1939 р., а вже 16 січня А. Гітлер пообіцяв угорському міністрові закордонних справ графу І. Чакі, що в березні з чехословацьким питанням буде покінчено і територіальні домагання Угорщини можна буде задовольнити.

Багато важливих аспектів розвитку подій на початку 1939 р. стали відомі завдяки документам із румунських дипломатичних архівів (агентурні донесення, конфіденційне листування між королівськими легатами, дипломатичними місіями, консульствами Румунії, Німеччини, Італії, особисте листування перших осіб держав, міністрів закордонних справ із грифом «Strict confidential» та «Strict secret»). На окрему увагу заслуговують інформативні відомості про діяльність дипломатів, які здебільшого окрім своїх прямих обов'яз-

³⁴ Ministeriul Afacerilor Externe. Serviciul Arhivei (далі – MAER), f. 71: România, vol. 6, p. 35-36.

ків співпрацювали зі спецслужбами — своїми та, нерідко, іноземними. У ноті, поданій на ім'я очільника румунського МЗС А. Калінеску, була викладена конфіденційна інформація щодо перемовин віч-на-віч, які відбулися 23 січня 1939 р. між генеральним секретарем Румунії А. Креціану та посланцем ЧСР у Бухаресті Ф. Веверкою (у 1920-х рр. — надзвичайний і повноважний міністр Чехословацької Республіки в Бухаресті)³⁵. Чеського дипломата у приміщенні румунського закордонного відомства запросили для звернення його уваги на те, що Румунія не має свого посланця у Празі, а, отже, не знає, чи її представництво зможе належним чином оперативно й повно отримувати та обробляти інформацію щодо зустрічі, яку мав пан Ф. Хвалковський (у новому уряді Р. Берама, створеному 1 грудня 1938 р., отримав портфель міністра закордонних справ ЧСР) у Берліні. А. Креціану сказав, що румунська сторона зацікавлена знати, чи висуває німецький уряд політичні умови досягнення домовленостей із Прагою.

«Отже, ми зацікавлені знати, чи вимагалось від чехословацького уряду приєднання до Антикомінтернівського пакту, чи вимагалось вийти з Ліги Націй, чи ставилася умова визнання уряду генерал Франко»³⁶.

Ф. Веверка заявив, що повідомить про це Прагу, але, на його думку, там деталі не обговорювалися. Однак було конкретизовано відносини між Німеччини та ЧСР.

Така необхідність виникла протягом трьох останніх тижнів, коли стався різкий перелом у свідомості населення ЧСР стосовно III райху, особливо після мюнхенських домовленостей. Ішлося про зустріч Ф. Хвалковського з Й. фон Ріббентропом у Берліні 23 січня 1939 р., під час якої ЧСР налягала на конкретизації питання гарантій своїх кордонів. Німеччина це проігнорувала, оскільки в її зовнішньополітичних планах, зокрема тих, що стосувалися ЧСР, відбулися суттєві зміни, і не на користь останньої. Ф. Веверка також зауважив, що водночас стався перелом і у справі відносин із

³⁵ MAER, f. 71, vol. 6, p. 58.

³⁶ Ibid., p. 36.

Карпатською Україною. Влада ЧСР дійшла висновку щодо неієздатності уряду А. Волошина і для ефективного управління краєм призначила до його складу чехословацького генерала, командира Братиславського військового округу Л. Прхалу (ішлося про призначення (перше) на посаду міністра внутрішніх справ та фінансів; до Л. Прхали цю посаду обіймав у період прем'єрства А. Бродія Е. Бачинський, у 1938–1939 рр. — Ю. Ревай). Не останню роль у призначенні генерала відіграла його чітка прониєцька орієнтація. Це рішення чехословацького уряду суперечило конституційним нормам, адже міністрів Карпатської України призначав президент ЧСР, але за поданням прем'єра автономії. Призначення Л. Прхали спричинило масові протести, у результаті чого його було відкликано до Праги. 23 лютого до Берліна виїхав міністр Ю. Ревай, де 1 березня він мав узяти участь у конференції фінансових і промислових кіл Німеччини у справі налагодження економічних зв'язків між Карпатською Україною та III райхом³⁷. Однак несподівано саме у ці дні уряд ЧСР вирішив усунути з посади міністра Ю. Ревая, що унеможливило тоді довести перемовини з так званим «Колом друзів райхсфюрера СС». Ідеться про одну з найвпливовіших фігур у III райху Вільгельма Кешлера — відомого промисловця, творця «Групи Кешлера», перетворену у «Коло друзів райхсфюрера СС», що об'єднала великих промисловців та банкірів Флека, Шмица, Штейнбринка. Обійнявши в 1933 р. посаду уповноваженого А. Гітлера з економіки, В. Кешлер відіграв головну роль в організації виробництва синтетичного каучуку, волокна, дизпалива для військової промисловості. Саме В. Кешлер був одним із керівників чотирирічного плану Г. Герінга (тут його інтереси зіштовхнулися з позицією Я. Шахта). В. Кешлер головував у кількох фондах та підприємствах, підконтрольних СС, і мав один із найвищих рангів у цій організації — обергрупенфюрера, що дорівнював генеральському званню. У Нюрнбергу його було засуд-

³⁷ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18: Вісті «Карпатська Січ» (1939), арк. 45.

жено до 10 років ув'язнення, проте впливові фінансові кола США сприяли скороченню терміну у 5 разів. Розуміючи політичну вагу цієї особи, можна уявити значення перемовин між В. Кешплером та Ю. Реваям. Однак в останній момент плани лідерів Карпатської України укласти вигідні економічні контакти зірвалися.

6 березня генерал Л. Прхала був удруге призначений міністром карпатського уряду з повноваженнями контролю фінансів, комунікацій та внутрішньої політики автономії. Українські урядовці не хотіли миритися з цими обставинами і надалі вважали Ю. Ревая міністром без портфеля. А. Волошин відверто заявив про власне ставлення до чехословацького генерала, що призвело до звуження його повноважень до відання питаннями транспорту і шляхів сполучень. Саме друге призначення Л. Прхали стало останньою краплею, яка спонукала уряд до прискорення проведення виборів в українській сойм Карпатської України.

За день до призначення нового прем'єра, а саме 25 жовтня, празький уряд прийняв рішення про розпуск політичних партій, однак вони продовжували діяти в Підкарпатській Русі нелегально. Як свідчив на допитах у в'язниці НКВС А. Волошин, уже восени замість заборонених партій на основі злиття християнсько-народної, соціал-демократичної та української секції аграрної партії виникло Українське народне об'єднання (УНО; інші свідки по цій справі твердили про існування назви Українське національне об'єднання)³⁸. Насправді офіційно УНО було створене наприкінці січня 1939 р. після ліквідації партій, які виникли до появи розпорядження чехословацького уряду. 24 січня провід УНО очолив Ю. Ревай. 6 лютого 1939 р. прем'єр призначив головою УНО Ф. Ревая, а 1 лютого 1939 р. генеральним секретарем став колишній особистий секретар міністра Ю. Ревая — А. Ворон³⁹. Ця посада для нього не стала випадковою — ще в 1920-х рр.

³⁸ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 20, 21, 24–26, 41.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 46: Українська пресова служба в Римі (1940 р.), арк. 53.

останній активно займався журналістикою, редагуючи газету «Русин», публікуючись на шпальтах «Руської ниви», «Нового часу», «Свободи», «Нової свободи», «Науки», «Літературного вістника». Із січня 1937 р. по жовтень 1938 р. працював редактором україномовного журналу «Учительський голос»⁴⁰. Наприкінці лютого 1939 р. УНО очолив Ю. Перевузік — юрист, доктор права, випускник юрфаку Празького університету, працював суддею в Ужгороді, потім у Хусті, належав до українського крила Чехословацької аграрної партії, з 1938 р. перебував у лавах УНО⁴¹. Організаційним секретарем УНО став М. Рогач, в обов'язки якого входили адміністративні справи та проведення публічних зборів у периферійних організаціях. Друкованим органом УНО стала газета «Нова свобода», яку в різний час редагували Ф. Ревай та поет, письменник, видавець суспільно-політичного місячника «Наша земля» В. Гренджа-Донський. Згідно з матеріалами, якими оперувало слідство у справі колишнього президента Карпатської України, до президії об'єднання входили випускник Будапештського університету, особистий секретар А. Волошина — С. Ключуряк, правник В. Комаринський, адвокат і публіцист М. Брацайко, священник, лікар М. Долинай, юрист, колишній суддя в Кошице та Хусті А. Дутка, учитель В. Лацанич, колишній відповідальний редактор соціал-демократичної газети «Вперед» Д. Німчук та А. Штефан⁴². Чи не найбільш наближеним до А. Волошина став член президії С. Ключуряк. УНО чітко визнало ідеологію українського націоналізму, разом з ОНОКС узявши на себе основний тягар із підготовки виборів до союму⁴³.

Згодом, коли колишній президент Карпатської України потрапив у лабету НКВС, під значним психологічним тиском та прогресуючим погіршенням здоров'я він характеризував УНО як антирадянську націоналістичну організацію, у зав-

⁴⁰ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 39.

⁴¹ Там само, арк. 54.

⁴² Там само, арк. 65–69.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18, арк. 39–41.

дання якої входило створення в кінцевому підсумку соборної самостійної держави шляхом об'єднання всіх українських земель, включно з УРСР⁴⁴. Ця партія фактично підготувала і провела вибори до першого карпатоукраїнського сойму. Чи можна довіряти протоколам допитів А. Волошина у в'язниці НКВС? Саме у червні 1945 р. він стверджував, що дуже шкодує про причетність до УНО, сприяння її діяльності, про те, що допустив організацію та створення «банд січовиків, прийняття закону в націоналістичному дусі під час засідання сойму 15 березня 1939 р. й

«обрання до складу сформованого мною уряду Карпатської України націоналістів — як прем'єр-міністра Ю. Ревая та міністра А. Штефана».

У лютому 1939 р. А. Волошин усунув із посади І. Рогача, який працював у секретаріаті уряду Карпатської України, оскільки дізнався, що той був агентом і мав стежити за президентом. Крім того, А. Волошин зізнався в тому, що всіляко намагався протистояти міністрові Л. Прхалі.

Уже 30 січня 1939 р. члени ОНОКС роз'їхалися по населених пунктах краю для здійснення передвиборчої агітації на основі виданої головною командою організації інструкції у справі виборів до сойму:

1. Ідемо до виборів і голосуємо на листу Батька Волошина;
2. Вибраний нами сойм мав ґрунтувати основи під справжню самостійність Карпатської України;
3. Вибори мають розторощити впливи чехів, як теж зломити малярсько-московську агітацію;
4. Вони перші у вільній Карпатській Україні. Мають вони скріпити організованість народних мас, як теж стануть вони виявом їхньої національно-політичної свідомості;
5. Вибори мають дати першу законодавчу владу Карпатської України, що угоднюватиме розвій нашого суспільно-господарського життя. Законодавча влада Карпатської України мусить бути у руках українців!!!;
6. Мусить організувати місцевих громадян до безпосередньої активної участі у виборах, та віддати їм справу контролю листування до голосування;

⁴⁴ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 26.

7. До голосування є управнені усі громадяни, що покінчили 21 літ життя;
8. Обов'язком всіх громадян є голосувати за кандидаткою Батька Волошина;
9. Усі громадяни, що не будуть голосувати за цею кандидаткою, заявляються як вороги народу»⁴⁵.

Звісно, що найактивніше агітація проходила у Хусті. Зокрема, 6 лютого перед п'ятитисячним зібранням було наголошено, що Мюнхен відкрив можливість для Підкарпатської Русі творити власне державне життя. Виступаючий січовик заявив, що своїми діями українці втілили в реалії цей шанс:

«Ми, українці, за нашим українським урядом чи проти, бо всі ми будемо боронити до останньої краплі крові нашої незалежності. Вашого слова, ваших голосів у дні 12 лютого будемо потребувати, як документу вашої національно-громадської зрілості»⁴⁶.

Лунали тоді й більш радикальні гасла:

«Молоде, перед тобою отпирається світ. Іди правильним шляхом. Українська жінко, годуй дітей для України. Ви, чужинці, чехи і жида, коли хочете жити на нашій землі, ідіть з нами, кожен ваш крок проти нас буде кроком виходу з нашої землі»⁴⁷.

Саме з кінця грудня–січня відбувається переоцінка ролі українського жіноцтва у лавах ОНОКС. Визначальним принципом стала ґендерність, тобто коли якість виконання функцій розвідниці, зв'язкової, ідеологічного референта оцінювалася незалежно від статевої належності. На жінок поклався основний тягар пропагандистської роботи, пов'язаної з підготовкою до виборів 12 лютого. Упродовж січня та перших тижнів лютого 1939 р. було створено жіночі відділи ОНОКС із філіями у Перечині, Сваляві, Малому та Великому Бичкові тощо. Ще 15 січня 1939 р. було започатковано вишкільні курси для інструкторів жіночих відділів «Карпатської Січі» з метою підготовки провідниць та інструкторів.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18, арк. 30.

⁴⁶ Там само, спр. 18, арк. 34.

⁴⁷ Там само.

Жінки, які проходили військово-політичне навчання, крім того ще й набували необхідних навичок для виконання функцій розвідниць, референтів, медсестер, зв'язкових⁴⁸. До важливих напрямків діяльності жіночих формацій належала культурно-просвітницька та ідеологічна робота. Під час курсів розглядалися питання українознавства, проблеми освіти, дискутувалася національно-політична тематика. Січовички проводили різні святкові заходи, щоб охопити українською пропагандою якнайбільше населення та зібрати добровільні пожертви на розбудову державності. Так, у звіті про діяльність жіночого відділу ОНОКС у Великому Бичкові вказано, що станом на 9 січня створено три рої (гуртки) січовичок загальною чисельністю 45 жінок і дівчат. Серед найбільш активних згадувалися А. Сурупова, О. Каперльос, О. Христорфор, А. Ткачук, М. Підмалівська. У Малому Бичкові виникли два жіночі рої (16 осіб), у Кобилецькій Полянці налічувалося 35 січовичок⁴⁹.

Це була інтенсивна робота, що вимагала значних фізичних і моральних зусиль, обізнаності, самопожертви. Так, у «Вістях з Карпатської України» від 25 лютого 1939 р. описано своєрідний розклад, чи то режим, якого мали дотримуватися дівчата. До жіночих відділів залучалися як одружені, так і неодружені жінки та зовсім юні дівчата, для яких вишкіл починався о шостій ранку. О восьмій і протягом наступних чотирьох годин тривали курси з картографії, географії, історії України, української літератури, анатомії та фізіології людини. Січовичок навчали навичкам надання першої медичної допомоги, орієнтуванню на місцевості, умінню рятувати людей при отруєнні газами. Із 12⁰⁰ по 14⁰⁰ — відпочинок, після якого до 18⁰⁰ тривало навчання. Вільний час використовувався для самоосвіти — читання преси, підготовки рефератів. Кожен день закінчувався вечерею о 19¹⁵, спільною молитвою та сном. Щоденно чергові курсантки звітували перед команданткою у вигляді протоколів, де фіксувалися всі за-

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18, арк. 30, 34, 46.

⁴⁹ Там само, спр. 18, арк. 46.

ходи, а також побажання чи упушення. Опрацьовані звіти-протоколи свідчать про те, що січовички прагнули не банального зрівняння з чоловіками, а задоволення їхніх національних прав —

«курсантки дають запоруку та певність, що українське жіноцтво піде рам'я об рам'я з чоловіками в бій за святі ідеали Української Держави»⁵⁰.

Подібне ставлення до ролі жінок у визвольній боротьбі знайшло відображення і в одній із резолюцій II крайового з'їзду ОНОКС, що відбувся у Хусті після виборів до сойму. Ішлося про посилення організаційної праці серед жіноцтва Карпатської України, що повинно гуртуватися у жіночих відділах «Карпатської Січі» та належним чином здійснювати в них військово-політичний і санітарний вишкіл⁵¹.

У лютому 1939 р. виникло Українсько-німецьке культурне товариство, яке очолив брат Юліана Ревая — Федір⁵². 6 лютого у Хусті за великої участі громадян відбулися його установчі збори. Метою було визначено

«зближення та взаємне пізнання двох народів та нав'язання культурних взаємовідносин».

До почесної президії входили А. Волошин, міністр Ю. Ревай та державний секретар для справ німецької національної меншини інженер Ф. Кармазін. Заступниками голови товариства Ф. Ревая стали державний німецький підсекретар, інженер А. Олдофредігс та колишній директор Державної торгівельної академії, очільник міністерства шкільництва А. Штефан. Секретарями призначено А. Бергера та референта пропаганди Карпатської України, адвоката д-ра В. Комаринського⁵³. У день заснування товариства за підписом Ф. Ревая було відправлено вітальну телеграму А. Гітлеру.

9 лютого 1939 р. виникло Товариство боротьби з комунізмом, головою якого став Ю. Перевузник, заступником —

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18, арк. 50.

⁵¹ Там само, арк. 39–41.

⁵² Там само, арк. 58.

⁵³ Там само, спр. 46, арк. 58.

М. Долинай, секретарем Ю. Химинець, а до складу управи ввійшли І. Каперльос, Я. Кузьмик, І. Гриць⁵⁴. Метою була визнана «планова і безпощадна боротьба з комунізмом та всіма його видами». Із приводу заснування товариства були надіслані кілька телеграм. Одна з них адресувалася німецькому канцлеру:

«Український нарід спільно з німецьким тяжко потерпів від комунізму. Сподівається спільно з ним покласти кінець цьому найбільшому ворогові цивілізації».

Текст для Б. Муссоліні був такого змісту:

«Установчі збори товариства [...] пересилають вождеві Італійської імперії свій гарячий привіт і висловлюють певність, що наша боротьба проти спільного ворога скінчиться його повним знищенням»⁵⁵.

Вітальні телеграми щодо створення Товариства боротьби з комунізмом надійшли від О. Ольжича, У. Самчука, С. Тисовської. Його базовою ідеологією визначався український націоналізм як противага інтернаціоналізмові. Товариство підтримувало контакти з антикомуністичними організаціями в Німеччині, Італії, Іспанії та Японії.

Крім «фактору Л. Прхали», у прискоренні виборів до українського союму свою роль відіграла й активна діяльність угорської «п'ятої колони». Протягом осені–зими 1938–1939 рр. Угорщина неодноразово намагалася розпочати окупацію Карпатської України. Кульмінація подій була призначена на 12 лютого, тобто на день виборів. Угорські війська сконцентрувалися на кордоні з Карпатською Україною під приводом «можливих заворушень» серед тієї частини населення, яка не підтримує владу А. Волошина. Однак Німеччина виступила проти, аргументуючи це несвоечасністю.

За результатами перепису населення краю 1930 р., у Карпатській Україні проживало: українців — 413481 (75,90 %), євреїв — 65828 (12,80 %), угорців — 25894 (4,75 %), чехів і

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18, арк. 35.

⁵⁵ Там само, арк. 38.

словаків — 17495 (3,21 %), німців — 8715 (1,60 %). Усього населення було 544759 осіб. На території, яка відійшла до Угорщини, мешкали українці (33435), євреї (25425), угорці (83578), чехи і словаки (26476). У столиці Карпатської України — місті Хуст — проживало понад 9000 українців (52,25 %), більше 1500 чехів і словаків (8,36 %), 1300 угорців (7,76 %) ⁵⁶. Голосувало на виборах 281355 громадян, «за» свої голоси віддали 243557, «проти» — 19645. Таким чином, за уряд А. Волошина проголосувало 92,8 %. В оголошенні голови крайової виборчої комісії було подано результати виборів до сойму:

«На основі § 50 виборчого закону ч. 126/127 зб. з. по провіренні висліді про вибори до першого сойму Карпатської України, переведені 12 лютого 1939 р., оголошую вислід: усіх голосів, відданих при виборах [...] було 265002, з того припало: на кандидатну листу Українського національного об'єднання і народностевих груп голосів 244922, узнано за неважні (недійсні — *М. М.*) 2328, знайдено порожні конверти 17752» ⁵⁷.

Таким чином, послами до першого сойму Карпатської України обрано 32 особи, серед яких А. Волошин, Ю. Ревай, М. Брацдайко, І. Грига, Ю. Брацдайко, Ю. Пазуханич, А. Довбак, І. Ігнатко, В. Шобей, М. Тулик, М. Долинай, В. Клемпуш, С. Ключуряк, Ф. Ревай, С. Росоха, І. Перевузнук.

Відразу після оголошення результатів виборів 19 лютого 1939 р. у Хусті пройшов другий крайовий з'їзд ОНОКС, на якому було прийняте рішення, що «Карпатська Січ» домагатиметься негайної передачі всієї служби безпеки краю — жандармерії та охорони — в руки українців, створивши, таким чином, єдину державну службу безпеки. Також вирішено негайно домагатися усунення з посад усіх чеських урядовців, нотаріусів та заміни їх українськими кадрами.

Процеси державотворення в Карпатській Україні потребували чималих коштів. Значна частина підтримки надходила з боку українських еміграційних центрів, особливо з-за океа-

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 46, арк. 8.

⁵⁷ Там само, арк. 76.

ну. В одній із резолюцій II з'їзду ОНОКС висловлювалося вітання заокеанській еміграції, зокрема Організації державного визволення України (ОДВУ) у США та Українському національному об'єднанню (УНО) в Канаді, а також Українському народному союзу у Франції та Українському національному об'єднанню в Німеччині, що надали фінансову підтримку процесам державотворення у Закарпатті. Українська стрілецька громада міста Саскатун збрала для ОНОКС 5200 доларів (майже $\frac{1}{4}$ млн крон)⁵⁸. 17 лютого, після перемоги на виборах, прем'єр-міністр А. Волошин звернувся до громадян краю й українців у всьому світі зі спеціальною відозвою, просячи сплатити

«всенародний національний даток, котрий би був рівний $\frac{1}{2}$ від відсоткового річного заробітку кожного та був би виплачений негайно»⁵⁹.

Уже після окупації угорцями Карпатської України від імені сойму, прем'єра та кабінету міністрів було видано відозву, в якій йшлося, що кожен українець, незалежно від країни проживання, має сплатити на Український національний фонд всенародний національний податок у розмірі $\frac{1}{2}$ відсотку річного заробітку. Збір коштів відбувався в Німеччині за адресою Українського національного об'єднання, у Чехії, Моравії, Словаччині. Якщо раніше такий податок сплачувався на рахунок Фонду розбудови Карпатської України, то зараз йшлося про Український національний фонд.

Коли в інтерв'ю від 20 лютого 1939 р. генерала В. Курмановича запитали, як сприйняла українська еміграція новину про постання Карпатської України, він відповів:

«Мов той вулкан зірвався весь український народ на звістку, що Карпатська Україна стала господарем своєї землі».

Він наголосив, що українці, яких доля закинула далеко від рідного дому, неймовірно зраділи цій події і з нетерпінням очікують моменту повернення. Генерал ствердно відповів про

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 46, арк. 80; спр. 18, арк. 41.

⁵⁹ Там само, спр. 46, арк. 104.

надання Закарпаттю значних матеріальних ресурсів українськими емігрантськими центрами в Північній та Південній Америці, Європі⁶⁰.

25 лютого 1939 р. у Хусті відбулася конференція під проводом А. Волошина та Ю. Ревая у справі відкриття першого союму Карпатської України. Того ж дня була утворена комісія, яка мала виробити план відкриття першого засідання. В її роботі взяли участь представники уряду, УНО та ОНОКС. Першочергово союму належало розв'язати такі питання:

- 1) забезпечити самостійність Карпатської України в межах федерації;
- 2) затвердити державну назву «Карпатська Україна»;
- 3) провести земельну реформу та реформу лісового господарства;
- 4) упорядкувати систему використання природних ресурсів краю тощо⁶¹.

Німецька адміністрація протягом лютого–березня робила все для того, щоби на ґрунті національних взаємин роздмухати конфлікти у Словаччині та Закарпатті й, таким чином, прискорити зовнішню інтервенцію. Саме у зв'язку з цим А. Гітлер увесь час інтенсивно провокував словацьке і закарпатське керівництво на виступ за остаточний вихід із чехословацької федерації.

9 березня 1939 р. у Берліні відбулася зустріч Ю. Химинця з головою Українського пресового бюро в Берліні В. Стаховим, який перед цим зустрічався з Куртом Грубером. Ким був цей «сірий кардинал» німецької політики, який любив перед А. Гітлером українські інтереси? Саме К. Грубер відігравав роль посередника між ПУН та німецькими військовими колами. Відомий ще з 1920-х рр. як перший голова «Гітлерюнга» (НД; 1926–1931 рр.), згодом став творцем Великого німецького руху молоді, який особливо розгорнув діяльність після звільнення А. Гітлера з в'язниці Ландсберг. Після нетривалої боротьби за владу з «Шилльюґенд» (моло-

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18, арк. 43.

⁶¹ Там само, ф. 3575, оп. 1, спр. 46, арк. 52, 59.

діжне угруповання, засноване соратником А. Гітлера — Гергардом Росбахом) К. Грубер створив Лігу німецької робітничої молоді. У жовтні 1931 р. він перейшов у партійне керівництво гітлерівської партії, а в 1939 р. став гауляйтером Саксонії і дослужився до чину штандартенфюрера СС.

У березні В. Стахів отримав від К. Грубера інформацію про зміни, що плануються незабаром у ЧСР. 12 березня А. Гітлер прийняв угорського посла в Берліні Д. Стойю. Фюрер відверто заявив про настання довгоочікуваного для угорців моменту. Амбасадор повинен був якнайскоріше виїхати до Будапешта і повідомити диктатора М. Горті про початок розвалу ЧСР і готовність Німеччини визнати незалежність Словаччини. Що стосується долі Карпатської України, то А. Гітлер розв'язував руки Угорщині. Про це рішення він зразу ж повідомив Б. Муссоліні. Після телефонної розмови А. Гітлера з угорським керівництвом М. Горті вирішив розпочати військові дії. Для керівництва III райху необхідно було спровокувати такий розвиток подій, щоби все збіглося у часі — угорська окупація Закарпаття і проголошення незалежності Словаччини під німецькою протекцією. Таким чином, загнана у глухий кут ЧСР не опиратиметься «рятівній» місії Німеччини щодо судетських співвітчизників.

Варіант розпаду ЧСР для словаків був більш прийнятним, оскільки це була нагода для творення власної державності. Яким чином? Угорщина намагалася поглинути Словаччину, а, отже, мала з'явитися третя сторона, яка б стримувала зазіхання угорців. Нею і стала Німеччина. Подальший розвиток подій відбувався дуже стрімко. 12 березня А. Гітлер вислав до Братислави В. Кешплера з кількома довіреними особами, аби змусити словацького прем'єра К. Сидора (прихильника федерації з Чехією) проголосити незалежність Словаччини. Однак К. Сидор на поступки не пішов. 13 березня 1939 р. до Берліна був викликаний його соратник Йозеф Тісо, перед яким фюрер висунув умову оголосити декларацію про незалежність Словаччини. Як засіб психологічного тиску було використано повідомлення про концентрацію угорських військ на кордоні. Таким чином, за підтримки III райху 14

березня 1939 р. було утворено Словацьку Республіку на чолі з президентом Йозефом Тісо. Платою стало рішення Віденського арбітражу про передачу третини словацької території Угорщині.

14 березня на 16⁰⁰ до Берліна запросили президента ЧСР Е. Гаху і міністра закордонних справ Ф. Хвалковського. Однак вони прибули значно пізніше і розмова з фюрером відбувалася вже опівночі. Скориставшись значним погіршенням здоров'я Е. Гахи, німці змусили його погодитися на окупацію Чехії і Моравії. О 4⁰⁰ ранку 15 березня А. Гітлер заявив, що за дві години розпочнеться наступ німецьких військ на Прагу. Місто було зайняте о 17⁰⁰.

Проголошення Словацької Республіки стало поштовхом до активізації закарпатців. 14 березня сойм проголосив самостійність Карпатської України. Шляхом таємного голосування президентом став А. Волошин, який сповістивши про це рішення МЗС Німеччини, передавши через консула Г. Гофмана телеграму в Берлін. Було сформовано новий уряд на чолі з прем'єром Ю. Реваєм у складі С. Ключуряка (міністр оборони), Ю. Перевузника (міністр внутрішніх справ), М. Долина (міністр охорони здоров'я та соціальної опіки), А. Штефана (міністр культу, шкільництва і народної освіти), Ю. Брацайка (міністр фінансів, промислу і торгівлі; із жовтня 1938 р. більшу частину часу перебував у Будапешті, оскільки працював у делімітаційній чехословацько-угорській комісії, у лютому 1939 р. висунутий кандидатом до сойму від УНО)⁶². Однак уряд не встиг розгорнути повноцінної діяльності. Ніч із 14 на 15 березня 1939 р. стала фатальною для закарпатської державності.

Сутички між карпатськими січовиками та чеським військом збіглися із вторгненням угорської армії ввечері 14 березня. Генерал Л. Прхала відіграв свою негативну роль у цій спланованій акції, оскільки саме чеська армія була зобов'язана захищати закарпатську автономію. Однак війська отри-

⁶² ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 50.

мали наказ не чинити спротиву угорцям. Відповідно, ОНОКС не міг сподіватися на військову підтримку чехів. Залишалася надія на отримання зброї від чехів, проте Л. Прхала, навпаки, почав вимагати роззброєння ОНОКС. Січовики заявили про боротьбу до кінця. Останнім шансом було використання озброєння зі складів жандармерії. Нагадаємо, ще у лютому 1939 р. А. Волошин призначив полковника В. Ваку, чеха за походженням і свого далекого родича, земським начальником жандармерії, який під час подій 14–15 березня 1939 р. брав участь у роззброєнні січовиків. Призначення цієї людини тоді викликало значне невдоволення ПУН. Після неадекватних кроків В. Ваки та наказу відкрити вогонь по січовиках зброю все-таки було видано.

Після кількогодинних кривавих сутичок між чехами та січовиками, страт і ув'язнень українців бійці ОНОКС отримали урядову інформацію про те, що угорці вже на кордонах Карпатської України. Січовики погодилися скласти зброю, однак чехи не дотримали обіцянки і продовжили репресії проти них (під цю хвилю навіть потрапили відомі політики Є. Стахів, Ф. Ревай та Ю. Химинець). 15 березня о 19⁰⁰ А. Волошин від імені уряду Карпатської України проголосив незалежність краю. Спочатку засідання крайового сойму було призначене на 21 березня (у свідченнях А. Волошин вказує дату 22.03) 1939 р., однак перше засідання було перенесене на 16⁰⁰ 15 березня. Це сталося вимушено під впливом проголошення 14 березня незалежності Словаччини та угорської небезпеки. А. Волошин розумів нагальність ухвалення парламентом рішення про незалежність Карпатської України. Будь-яке зволікання сприяло б захопленню території Закарпаття угорськими військами, адже вони вже восени 1938 р., після рішення першого Віденського арбітражу, були сконцентровані на кордоні.

Розпочавши роботу, сойм устиг провести сім засідань. Було сформовано п'ять комісій — конституційно-правову, соціально-медичну, фінансову, культурно-освітню та комісію для захисту карпатської державності. Під час кількох сесій прийнято документи, що регулювали державний устрій, ста-

тус, символіку. Було затверджено офіційний гімн — «Ще не вмерла Україна»⁶³.

З іншого боку, без відома А. Волошина почався антидержавний переворот унаслідок існування таємних домовленостей проводу ОУН із німецьким командуванням не залишати теренів Галичини і Волині, де незабаром знову мала бути розіграна українська карта. У середовищі дослідників побутує думка, що А. Волошин неодноразово заявляв письмово фюрерові про те, що він не підтримує «великоукраїнських тенденцій». Але це лише половина правди — після загибелі карпатоукраїнської державності А. Волошин у своїх деклараціях виразно підтвердив прагнення бачити Закарпаття у складі соборної української держави.

Чеське військове командування перед евакуацією з теренів Карпатської України повинно було військове спорядження і зброю залишити легальній, тобто українській, владі. Однак Л. Прхала, коли чеське військо переходило на територію Румунії, передав усе угорським терористичним загонам. Січовики, зрозумівши, що чеські військові сили не йдуть на перемовини, почали роззброювати їх самі.

Увечері 15 березня президенту А. Волошину було передано угорський ультиматум, згідно з яким до 20⁰⁰ він мав передати владу угорцям. Ще 13 (14) березня карпатський уряд надіслав А. Гітлеру телеграму, відповідь на яку була отримана лише після угорського вторгнення. Німеччина відмовлялася надати підтримку Карпатській Україні у ситуації, що склалася, оскільки справа зайшла занадто далеко й угорців уже не зупинити. Ця інформація надійшла через консула Г. Гофмана, який від себе додав, що за таких обставин єдиним правильним виходом буде капітуляція. Нерівність сил угорців і січовиків призвели до жертв із українського боку і втрати протягом 15–16 березня Сваляви, Перечина, Хуста, Тячева, Бичкова, Рахова. Серед керівників ОНОКС виникла ідея перевести січовиків на румунські терени, сподіваючись на

⁶³ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 19.

обіцянку уряду цієї країни надати притулок усім емігрантам із Карпатської України. Однак це виявилось черговою пасткою. Чеська пропаганда про ОНОКС як про «терористичні банди» зробила свою справу. Тільки-но січовики перетнули румунський кордон, як влада Румунії передала їх у руки угорців. За даними Ю. Химинця, таким чином в угорський полон потрапило 273 січовика⁶⁴.

Промовистою у цій ситуації була позиція Румунії, яка пропустила через свою територію угорські військові формування, більше того, сприяла сконцентруванню цих частин біля власних кордонів. Це могло стати для Румунії пасткою, створеною нею самою. Офіційне пояснення знаходимо у виступі голови уряду цієї країни А. Калінеску від 27 березня 1939 р. перед членами надзвичайної ради Фронту національного відродження (ФНВ)⁶⁵. Прем'єр не вперше торкався питання долі Карпатської України, однак вважав за необхідне оприлюднити офіційну позицію уряду перед членами ФНВ – єдиної легітимної політичної організації Румунії, до якої ввійшли представники всіх регіонів країни і національних меншин. Майже через два тижні після подій 14–15 березня в Карпатській Україні він констатував погіршення міжнародної ситуації через потрясіння у Чехословаччині та зовнішнє військове втручання. Що стосується Румунії, заявив керівник румунського уряду, то її цікавило питання мобілізації угорської армії та входження окремих частин цієї армії в Карпатську Україну з метою анексії. Румунія не вважала зайвим кожного разу заявляти, що у березні вона діяла відповідно до своїх зобов'язань як союзника. Однак подальший розвиток подій, пов'язаний із розгортанням відцентрових процесів у ЧСР, на думку А. Калінеску, змусив сусідні держави відмовити у наданні будь-якої підтримки. З іншого боку, якщо існувало єдине клопотання у період кризи, зауважив він, то це було звернення президента Карпатської України А. Волошина, в якому той клопотався про приєднання краю

⁶⁴ Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – С. 111.

⁶⁵ MAER, f. 71, vol. 6, p. 195–197.

до румунської держави. Результатом такого політичного ходу мала стати відмова Карпатської України від незалежності.

«Зрозуміло, — резюмував А. Калінеску, — що Румунія не мала жодного інтересу захопити територію, населену іншою національністю, а тому не зупинила свою увагу на ідеї відповіді на прохання»⁶⁶.

Отже, Угорщина не зустріла перешкод щодо входження її військ та окупації Карпатського регіону. Уряд у Будапешті здійснив приєднання певних територій, заселених іноетнічним елементом. Як сказано у виступі, шляхом цієї анексії угорська держава змінила власний національний аспект. Румунський прем'єр обмежився лише констатацією фактів. У будь-якому випадку уряд у Будапешті не міг не бачити навколо цього справу сусідського нейтралітету з боку Румунії. Єдиним заходом, який ми вжили, зазначив А. Калінеску, було надіслання до кордону в Марморощині кількох військових частин, переважно миротворчого характеру, із метою захисту національної території від можливих втручань ззовні. Румунська сторона дотримувалася раніше взятих на себе зобов'язань, відповідно, вона не чинила протидії тому, що 14 березня п'ять корпусів угорської армії було зосереджено просто на кордоні Румунії по правий бік Сомеша. З іншого боку, саме ці процеси, агресивність угорських намірів, неадекватне висвітлення подій в угорській пресі та радіо, концентрація значних військ почали лякати Румунію, змушуючи вдатися до негайних превентивних заходів. Розуміючи загрозу, яку Угорщина становить для безпеки румунської держави, уряд останньої зробив заяву щодо готовності захищати власні кордони:

«Для цілісності її території Румунія буде боротися проти будь-якого, з усіма своїми силами без зважування результатів боротьби. Ми маємо лише одне святе надбання, яке створили наші попередники, ми зобов'язані зберегти його ціною будь-яких жертв»⁶⁷.

⁶⁶ MAER, f. 71, vol. 6, p. 195–197.

⁶⁷ Ibid., p. 197.

Влада Румунії оголосила мобілізацію і збільшила контингент резервістів, комплектуючи таким чином сили, необхідні для безпеки кордонів. Новосформовані військові частини були зосереджені на відстані одностороннього пішого переходу від кордону у превентивній зоні. Вони мали вступити в дію лише при реальній загрозі цілісності румунських кордонів.

Спробуємо подати кілька версій щодо причин саме такого розгортання подій довкола Карпатської України. Зокрема, у падінні закарпатської державності звинувачували генерала Л. Прхалу, який, замість захисту Карпатської України, міністром якої він був і в обов'язки якого входила оборона інтересів держави, протягом першої половини березня 1939 р. допомагав угорським терористичним елементам якнайшвидше захопити край. З іншого боку, причина крилася також у різному розумінні ситуації в Карпатській Україні та подальшого розгортання подій членами проводу ОУН та «крайовиками», що згодом відокремилися в організацію під проводом С. Бандери. Існування двох штабів мало б ефективно охопити всі ділянки роботи — вишкіл, підготовку військовиків ОНОКС та боротьбу з угорською експансією. Однак тріщина з'явилася вже під кінець 1938 р., коли Я. Барановський, як зв'язковий із крайовою езекутивною ОУН на західноукраїнських землях (ОУН на ЗУЗ), передав останній наказ проводу про заборону членам ОУН у Галичині й на Волині переходити у Закарпаття, а ті, що вже перебували тут, були зобов'язані покинути край. Аргументація зводилася до того, що Польща готується разом з Угорщиною напасти на Закарпаття і виявлені присутність у «Карпатській Січі» галичан та волинян — громадян Польщі — дасть останній підстави для виправдання інтервенції. Існує й інша версія, прихильником якої є згаданий учасник тих подій Ю. Химинець. Він, зокрема, стверджував, що крайовий провідник ОУН на ЗУЗ Л. Ребет передав цей наказ ПУН у низові осередки. Це спричинило розгубленість і призвело до масового переходу членів ОУН із Галичини у Закарпаття, а ті, ще знехтували наказом, змушені були взяти псевдо — Косак став «Тарнавським», Ю. Лопатинсь-

кий — «поручиком Каліною», Р. Шухевич — «чотарем Щукою». ПУН цим не задовольнився і прислав свого представника О. Ольжича до Ужгорода, який передав наказ Колодзінському, Шухевичу та Коссаку негайно залишити Закарпаття. Наказ мав бути доведений до всіх галичан, що перебували в лавах «Карпатської Січі». Однак вони порушили субординацію і не підкорилися розпорядженню ПУН. Це поставило «Карпатську Січ» у подвійне нелегальне становище — ЧСР заборонила її діяльність і ПУН на чолі з А. Мельником також. Уже у січні 1939 р. до Хуста знову прибув О. Ольжич і передав невдоволення від ПУН. Я. Барановський переказав урядові Карпатської України, що українська справа залежить від волі фюрера, отже, не треба протистояти його планам — Закарпаття він уже пообіцяв угорцям і заради майбутньої України треба ним пожертвувати.

Дещо іншої думки дотримувався М. Капустянський, який захищав позицію про проведення ПУН значної роботи як у підготовці кадрів, так і в обороні державності Карпатської України. Він зазначав, що у січні 1939 р. у Відні було зосереджено військовий штаб ПУН у складі генерала В. Курмановича, полковника Р. Сушка, генштабу підполковника В. Коловського та інженера М. Мелешка. Окрім них у Відні вже перебували М. Сціборський, О. Сенік-Грибівський і Я. Барановський. Заходами штабу у Закарпаття було залучено військові кадри ОУН. У них був план порозумітися з урядом ЧСР у справі здобуття зброї для українських військових формувань, однак його зірвав Р. Ярій. Німці зробили все, щоби М. Капустянський та Р. Сушко не змогли виїхати до Хуста.

Документи румунських спецслужб, агенти яких прискіпливо відстежували розвиток подій у Карпатській Україні, доповнюють загальну картину березневих днів та вплив загибелі карпатоукраїнської державності на подальший хід історії. Відповідно українська пропаганда на Буковині свідчила про певне потепління в українсько-румунських відносинах у краї та поширювала інформацію про те, що, симпатизуючи Румунії, український народ іде пліч-о-пліч із румунсь-

ким на випадок війни⁶⁸. Із цього приводу В. Залозецький, як прихильник українсько-румунського політичного порозуміння щодо Північної Буковини, застерігав від ілюзій щодо реального зацікавлення А. Гітлера українським питанням. В. Залозецький був відомою персоною у політичних колах. Маючи можливість безперешкодно перетинати кордони, у 1930-х рр. він став надійним і безпечним каналом, яким ОУН пересилала кошти, заборонену літературу, конфіденційне листування між осередками, провідниками на західних теренах України та в еміграції, розвідувальними центрами. Однак цей бік своєї діяльності В. Залозецький намагався не афішувати, залишаючись прихильником дипломатичного шляху розв'язання питань. Наприкінці серпня 1938 р. він, як лідер українського національного руху на Буковині, брав участь у конгресі меншин у Стокгольмі, де обговорювалася українська проблематика та були вироблені подальші кроки щодо її розв'язання⁶⁹.

Із донесень румунської агентурної мережі за кордоном стало відомо, що у січні 1939 р. В. Залозецький, прибувши до Німеччини за дипломатичним паспортом (до речі, походження цього документа не змогли встановити у поліційному управлінні Чернівців), де мав безпосередню зустріч із фюрером у Берліні щодо політичної долі Північної Буковини. Тоді він привіз до Чернівців суперечливу інформацію — українці запропонували А. Гітлеру, щоб він підтримав ідею відродження української держави, визнаючи зі свого боку суверенітет Німеччини протягом 25 років. Також В. Залозецькому після низки аудієнцій за кордоном стало відомо, що полякам було поставлено умову — протягом шести місяців зважитися на відмову від території, на яку претендували українці. Румунія погоджувалася віддати новоствореній у майбутньому Україні Буковину до р. Прут — демаркаційна лінія мала проходити по населених пунктах Заставна, Вижиця, Хотин,

⁶⁸ ДАЧО, ф. 26, оп. 1, спр. 1267, арк. 57 зв.

⁶⁹ Там само, спр. 1267, арк. 4 зв.

Кіцмань. Українців це не влаштовувало, тому вимагали лінію по р. Серет⁷⁰.

Із загибеллю карпатоукраїнської державності всі найвищі урядовці на чолі з президентом змушені були емігрувати. Так, М. Долина у березні подався до Праги, де також знайшов притулок особистий секретар А. Волошина С. Ключуряк. У цьому ж місті осів колишній депутат сойму Ю. Перевузнник. Ю. Химинець залишався у Хусті до 4.00 ранку 16 березня, коли угорці вже зайняли передмістя. У складі групи з 22 цивільних осіб (інженер Є. Кульчицький із дружиною, О. Кандиба (Ольжич), Ґалаґан, М. Чирський та ін.) він залишив Хуст і пішки попрямував на Тячів, у бік румунського кордону. Однак цей населений пункт був в угорських руках, тому його треба було оминати. Уже 17 березня о 6⁰⁰ ранку поблизу Тересви всі потрапили в полон. Їх перевезли до Тячева, замкнули у в'язниці. Тут вони зустрілися з У. Самчуком. Після чотирьох днів перебування без їжі почалися допити. За два дні Ю. Химинця несподівано відпустили і він виїхав до Берегова. Потім напівлегально перетнув угорський кордон і подався до Будапешта.

Доля решти співробітників з оточення А. Волошина після окупації Карпатської України складалася по-різному. Так, А. Ворон був заарештований угорцями й утримувався під вартою з 17 березня 1939 р. Він перебував у тюрмах Хуста, Севмоза, а з 13–14 квітня опинився у концтаборі Варого-Лакош (Угорщина), після звільнення з якого і до 14 вересня перебував у Хусті. Потім, до 1 жовтня 1940 р., учителював у с. Киреш неподалік від Хуста, а з жовтня 1940 р. по 29 квітня 1941 р. — у передмісті Будапешта Пештержебет. Тоді ж А. Ворон отримав пропозицію працювати на німецьку розвідку. Так, на початку зими 1940 р. у Будапешті він зустрівся з німцем доктором Пухером. Останній представився співробітником німецьких спецслужб і заявив, що його цікав-

⁷⁰ ДАЧО, ф. 38, оп. 1, спр. 11499: Справа по стеженню за діяльністю українських націоналістів на території діяльності квестури поліції, арк. 1, 8, 26.

лять настрої угорців щодо радянської влади, оскільки Німеччина, безсумнівно, буде у стані війни з СРСР і має з'ясувати, наскільки можна розраховувати на антирадянські настрої угорців. Після кількох зустрічей А. Ворон дав підписку про співробітництво під псевдо «Чорний». Зібрану інформацію з написом «Справи доктора Пухера» він мав заносити в німецьке консульство у Будапешті⁷¹. Навесні 1941 р. «Чорний» відвідав диппредставництво. Його шеф, власник адвокатської контори у Хусті доктор М. Бондусьян доручив йому поїхати у с. Сокирниця, неподалік від Хуста, до лікаря А. Лупіні, забрати у нього пакунок і відвезти до Будапешта в німецьке консульство. Пакунок призначався особисто для Г. Гофмана. Однак довелося залишити передачу одному зі співробітників консульства, оскільки до дипломата його не пустили. Органам НКВС «Ворон» свідчив про те, що адвокат М. Бондусьян також співпрацював із німецькою розвідкою. Крім того, він неодноразово писав листи Ю. Ревай, які передавав через чехословацьку дипломатичну місію в Будапешті. А. Ворон заявив слідчому, що йому нерідко доводилося читати їх — у листуванні йшлося про репресії угорців стосовно українського населення⁷². У конторі М. Бондусьяна він працював до 1 серпня 1942 р. Згодом був мобілізований до угорської армії, а 27 серпня 1942 р. заарештований за причетність до бандерівської ОУН. 22 грудня того ж року звільнений за недоведеністю фактів.

Щодо Ю. Брацайка, то після втрати автономії краю він отримав угорське громадянство і займався адвокатською практикою. Ю. Ревай, за версією радянської розвідки, ще на початку березня поїхав у справах до ЧСР, а через події на Закарпатті додому не повернувся. У травні 1944 р. він написав своєму братові з с. Пещани у Словаччині, де Юлій тоді працював директором при курортному управлінні⁷³. Ф. Ревай за часів угорської окупації працював у власній типографії, у

⁷¹ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 43.

⁷² Там само, арк. 44–45.

⁷³ Там само, арк. 54.

Хусті востаннє його бачили у жовтні 1944 р. Д. Німчук утік до Румунії. М. Долинай, В. Гренджа-Донський та Ю. Перевузнюк у березні 1939 р. перебралися до Праги, а В. Комаринський переїхав до Словаччини.

У зв'язку з окупацією Закарпаття угорськими військами, А. Волошин виїхав з Хуста до міста Клуж у Румунії, потім до Тимішоари. Потім зупинився на чотири дні в Белграді, протягом наступних семи днів — у Загребі. Звідти маршрут проліг до курортного югославського містечка Цирквениця, де він пробув одинадцять днів. Відтак А. Волошин повернувся до Загреба, а звідти через Відень виїхав у Берлін, де провів більше півтора місяця. У травні він прибув до Праги, тут отримав посаду професора та завідувача кафедри педагогіки Українського вільного університету⁷⁴.

З огляду на вимушену еміграцію А. Волошин та міністри уряду Карпатської України не припинили своєї активної політичної діяльності. Спроби відновити державність, уже недипломатичним шляхом, тривали. У квітні 1939 р. у берлінському готелі «Мольтке» колишній президент Карпатської України конфіденційно зустрівся з колишнім гетьманом П. Скоропадським. Після годинної розмови, коли А. Волошин описав недавній хід подій у Закарпатті, присутній при зустрічі Мурашко резюмував, що угорська окупація та втрата державності свідчать про необхідність дотримуватися дещо іншої позиції, а саме приєднати Карпатську Україну до решти українських земель для створення єдиної, соборної держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським⁷⁵. А. Волошин сприймав ці пропозиції з великою настороженістю. Через кілька днів його відвідав голова Українського національного об'єднання в Німеччині Омельченко, який передав вітання від А. Мельника та побажання щодо негайної зустрічі. Колишній президент дав згоду. Під час розмови А. Мельник запитав А. Волошина про плани на майбутнє. На що почув, що його

⁷⁴ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 15–16.

⁷⁵ Там само, арк. 20.

наміри зводяться до прагнення автономії Карпатської України та виведення угорців з її території.

Наприкінці серпня — на початку вересня у його пражському помешканні А. Волошина відвідав колишній прем'єр Ю. Ревай та керівник пропаганди в уряді В. Комаринський, які переказали запрошення від А. Мельника прибути на зустріч, що мала відбутися в околицях Венеції, предмет розмови — подальша доля Карпатської України. Отримавши від німецької адміністрації у Празі «durchlasschein» (документ на право перетину кордону та перебування в Італії), А. Волошин з Ю. Реваєм та А. Штефаном прибули на перемовини в готелі на острові Лідо поблизу Венеції. Там їх очікували А. Мельник, уже в ролі офіційного голови ПУН (де юре обраний на II Великому зборі ОУН у Римі 27 серпня 1939 р), Р. Барановський та Є. Онацький⁷⁶. Голова проводу ОУН запропонував підтримати ідею боротьби за побудову соборної України, включаючи і терени Закарпаття. А. Мельник додав, що ця мета буде досягнута з допомогою українців, які населяють всі землі і вони допоможуть звільнити Карпатську Україну від угорців. На це А. Волошин відповів, що він прагне звільнення краю та збереження автономії⁷⁷. Про що насправді вони тоді домовилися достеменно невідомо, оскільки про це колишній президент зізнався під час допитів, тож свідчення могли бути дані під тиском.

Уже у Празі А. Волошин став членом місцевої філії УНО. Під час допитів органами НКВС 9 червня 1945 р. він пояснив свій крок тим, що за існуючими у Празі порядками повинен був вступити в якусь із дозволених німецькою владою організацій. В іншому разі він би не отримав посвідку від місцевої влади на право постійного мешкання. У 1940 р. він вийшов із лав цієї організації.

У вересні 1939 р. А. Волошин у черговий раз зустрівся з Ю. Реваєм та В. Комаринським, референтом пропаганди УНО, які повідомили про результати перемовин зі словацьким

⁷⁶ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 30–34.

⁷⁷ Там само, спр. 71684 ФП, арк. 33.

керівництвом щодо приєднання Карпатської України до Словаччини. Була створена редакційна комісія у складі членів колишнього уряду А. Штефана, Ю. Перевузника, Ю. Ревая та С. Ключуряка. 30 листопада комісія склала проект меморандуму українською мовою, адресований Й. фон Ріббентропу. Документ із відповідними підписами українських урядовців був перекладений німецькою мовою та надісланий поштою до Німеччини. У тексті наводилися факти антиугорських масових демонстрацій та поширення руху за об'єднання Карпатської України з СРСР. Свідченням цього, стверджували автори, є безперервне дезертирство солдат української національності з угорської армії, кількість яких перевищило 50 % призваних до війська. Крім того, почастишали випадки виїзду української інтелігенції з краю до СРСР. Помічено, що на одній з ділянок кордону між Карпатською Україною та територією, зайнятою радянськими військами, навіть було знято прикордонний знак. У зв'язку з такою ситуацією угорська влада посилила військовий контингент, збільшила чисельність жандармерії й таємної поліції у районах проживання українського населення⁷⁸.

Репресивна політика окупаційної влади проявилася в розпуску всіх українських культурних організацій, товариств, спілок, закритті понад 300 хат-читалень товариства «Просвіта», українських видавництв, переслідуванні української мови, руйнації національного шкільництва. Така ситуація остаточно дискредитувала угорську владу, а, отже, сприяла поширенню серед населення Карпатської України прорадянських тенденцій, що могло врешті-решт призвести до інтервенції з боку СРСР під приводом «звільнення братнього народу». Геополітичне розташування Карпатської України є ключовим, оскільки володіння південними схилами Карпат для країни, розташованої на півночі, створило б для неї домінуюче становище в Дунайському басейні. Такий перебіг подій міг спричинити низку політичних переворотів у ряді країн, оскільки з радянською окупацією Карпатської України у

⁷⁸ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 83.

сферу впливу СРСР ввійшли б разом з Угорщиною всі балканські держави. З огляду на це, у меморандумі із застереженням ішлося про необхідність відокремлення Карпатської України від Угорщини з метою запобігання ланцюговій реакції. Як найоптимальніший варіант пропонувалося приєднання її до слов'янської держави — Словаччини, звісно не без добровільної згоди останньої та

«підтримки і поширення надійного захисту [...] з боку великої німецької імперії»⁷⁹.

Серед головних переваг реалізації цього плану називалися, *по-перше*, Карпатська Україна припинить бути предметом зазіхань із боку СРСР; *по-друге*, у Німеччині зникнуть побоювання щодо стратегічних позицій Москви у Центральній Європі; *по-третє*, Німеччина отримає можливість прямого сполучення з румунськими джерелами сировини. Якщо говорити стосовно переваг для Угорщини, то вона таким чином позбувалася проблемного регіону, населення якого ані в історичному, ані в расовому, ані в культурному розумінні не мало нічого спільного з угорцями. Також країна могла почуватися досить упевнено, не маючи спільного кордону з СРСР⁸⁰.

До такого плану вирішення проблеми Карпатської України позитивно поставилася б Румунія, кордони якої були значно скорочені через претензії Угорщини. Серед головних втрат для Угорщини називалася територіальна. Який пропонувався механізм реалізації цього задуму? Оскільки окупація Карпатської України ще не була де-юре визнана ані Німеччиною, ані СРСР, ані Італією, отже, немає юридичних перешкод для зміни статусу цієї території. Допоки це не відбудеться, пропонувалося зайняти вказану територію німецькій армії. Законодавче визначення майбутнього краю має відбутися шляхом плебісциту. На нашу думку, меморандум містив певну суперечність, оскільки, з одного боку, ішлося про безумовне відторгнення Карпатської України від Угорщини, а, з іншого, усе-таки про легітимний шлях визначен-

⁷⁹ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 86.

⁸⁰ Там само, арк. 87–88.

ня її долі — чи буде вона складовою угорської держави, чи ввійде до Словаччини⁸¹. Таким чином, Німеччині відводилася роль арбітра, Карпатська Україна мала перейти під протекторат III району.

На цьому спробі А. Волошина вплинути на вирішення політичної долі Закарпаття не припинилися. Так, 27 травня 1940 р. він листом повідомив фюрера про небезпеку з боку СРСР, який, за отриманими розвідданими, змовляється з Великобританією. Колишній президент Карпатської України, презентуючи себе як прихильника мирного врегулювання будь-яких міжнародних конфліктів і недопущення війни, говорив про можливість паралізувати англо-радянські плани. Якщо б удалося зашкодити цим намірам, то Німеччина могла б досягти швидшої перемоги над Англією, що й могло підірвати могутність СРСР. А. Волошин пропонував Е. Бенешу об'єднатися з німцями, відмовитися від Версальської системи і надати Україні автономію. Колишній президент Карпатської України прагнув автономії для свого краю. Ішлося про перетворення ЧСР на федеративну державу. Однак тривале ігнорування цих пропозицій закінчилося розпадом країни⁸².

15 жовтня 1940 р. А. Волошин вирішив ще раз викласти бачення можливого варіанту розгортання подій, однак безрезультатно. 12 березня 1941 р. він написав листа Отто Ернсту (ідеться про Отто Ернста Шюдєнкорфа [1912–1984 рр.] — німецького історика, публіциста, журналіста, який у 1938 р. отримав вчений ступінь доктора і почав працювати у закордонній інформаційній службі Головного управління імперської безпеки у званні оберштурмфюрера СС), де колишній президент Карпатської України вкотре акцентував увагу на нагальному вирішенні питання з автономією краю, адже, мотивував він, за кілька місяців про це буде запізно говорити⁸³. Ситуація змінилася — Румунія вела боротьбу за Північну Буковину та Бессарабію, а Угорщина намагалася

⁸¹ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 89.

⁸² Там само, арк. 100.

⁸³ Там само, спр. 71684 ФП, арк. 101.

зберегти за собою Карпатську Україну. А. Волошин вважав, що такий розвиток подій не сприятиме інтересам Німеччини і взагалі підриває плани побудови «нової Європи».

Щоб зашкодити таким негативним тенденціям, а головне — їх наслідкам, 11 липня 1941 р. А. Волошин надіслав А. Гітлерові листа. Перед імперським урядом ставилася вимога усунення угорської влади із Закарпаття, оголошення його частиною України і сприяння поверненню законного уряду А. Волошина. Саме тут, у Карпатській Україні, може розпочатися концентрація національно свідомого українства, а, отже, саме цей терен української землі може стати зав'язком самостійної держави. Захоплені частини України можуть поступово приєднуватися до Карпатської України⁸⁴. Таким чином, можна було б сподіватися на швидкий плин бойових дій на Сході. За умови звільнення німцями території Карпатської України А. Волошин обнадіював німецького канцлера у максимальному сприянні:

«Я запевняю, що такий уряд (тобто, карпатоукраїнський — М. М.) спроможний зробити більше, ніж Угорщина та Румунія разом узяті»⁸⁵.

Це б стало одним із кроків до незалежної України. А. Волошин виклав комплекс заходів, які б забезпечили незалежність. Серед них:

- 1) після усунення радянського режиму повинна бути оголошена українська державність;
- 2) першим президентом міг би бути призначений А. Волошин;
- 3) президент України скликає послів від народу і пропонує, щоб Україна стала монархією;
- 4) для української монархії буде призначений кронпринц великої німецької імперії;
- 5) німецький кронпринц буде запрошений на трон князів Володимира та Ярослава Мудрого, отримає українське ім'я і стане грецьким католиком;

⁸⁴ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 102.

⁸⁵ Там само, арк. 103.

- 6) Бессарабія, Буковина і Карпатська Україна будуть приєднані до України;
- 7) ліквідувати давньоруську церкву і замість неї заснувати як загальнодержавну — греко-католицьку церкву на підставі Берестейської унії, якою ми пов'язані зі священною римською церквою;
- 8) українська держава буде державою без зовнішніх гарантій і гарантуватиме себе сама.

Як свідчать матеріали справи А. Волошина № 0447047, заведеної Головним управлінням контррозвідки «Смерш» НКО СРСР, колишнього президента Карпатської України було схоплено 15 травня 1945 р. у Празі. У протоколі затримання співробітник військової частини (польова пошта 43850) капітан Гугайлов у присутності сержанта Суворова затримали громадянина Волошина, який проживав у місті Прага по вул. Під Липками, № 12⁸⁶. При затриманні та обшуку було вилучено і докладно описано кожну річ (особистий годинник, хрестик, іконки, ланцюжок, кашне, канцелярське приладдя та ін.). Найголовнішим трофеєм стало вилучення у А. Волошина круглої печатки з написом «Президія уряду Підкарпатської Русі».

3 червня 1945 р. начальником Головного управління контррозвідки «Смерш» В. Абакумовим та військовим прокурором Червоної армії полковником юстиції Чейцевим було видано санкцію на арешт А. Волошина⁸⁷. У постанові про арешт слідчий слідвідділу Головного управління контррозвідки майор Вайндорф вказав, що А. Волошин

«був українським націоналістом, здійснював ворожу діяльність проти СРСР, перебував у тісних зв'язках з III райком, прагнув створення української держави під протекторатом німців. [...] після угорської окупації навесні 1939 р. він разом зі своїм оточенням утік до Німеччини, а потім і до ЧСР, де продовжив свою антирадянську діяльність».

⁸⁶ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 10.

⁸⁷ Там само, арк. 4.

Таким чином, він обвинувачувався у здійсненні злочинів, передбачених ст. 58-4, 58-11 КК РРФСР, а беручи до уваги можливість його ухилення від слідства та керуючись ст. 146, 158 КПК РРФСР, вирішено утримувати його під вартою. 5 червня було підписано постанову про обрання запобіжного заходу. Того ж дня Головне управління контррозвідки «Смерш» видало ордер № 749 на арешт А. Волошина⁸⁸. Через погіршення самопочуття і на підставі висновку начальника санчастини тюрми НКДБ СРСР у Лефортовому майора медичної служби Яншина він був переведений у Бутирську в'язницю. Помер Августин Волошин 19 липня 1945 р. о 15²⁰ від паралічу серця. Судмедексперт Семеновський підписав висновок про анатомічний діагноз померлого:

«Атеросклероз, артеріокардіосклероз, артеріолосклеротичний нефроцироз. Розширення порожнини серця. Загальне ожиріння. Міодегенерація серця. Емфізема легень. Жовчокам'яна хвороба»⁸⁹.

9 серпня 1945 р. кримінальну справу у зв'язку зі смертю звинуваченого закрито.

Таким чином, як свідчать документи і матеріали вітчизняних та зарубіжних архівосховищ, міра зацікавленості українським питанням залежала від ролі, яку відігравав Карпатський регіон у подальшому перегляді Версальської системи на користь Німеччини, Угорщини та Румунії.

Марія Мандрик. Карпатський геополітичний фактор 1938–1939 гг. в системі міжнародної дипломатії

«Український вопрос» в узком понимании — это вопрос о месте и роли украинского фактора во внутренней жизни государств, в состав которых входили украинские земли, в широком — это вопросы об

⁸⁸ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 10.

⁸⁹ Там само, арк. 113. Див. також: *Йосипенко В.* Зимові сутінки червневих днів: Деякі подробиці перебування Августина Волошина в Лефортово // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 140–147.

условиях и механизмах объединения украинских земель и создания соборной, независимой Украины. В статье на основе ранее неопубликованных материалов из отечественных и зарубежных архивохранилищ проанализировано стратегическое значение Карпатской Украины в системе международных отношений в конце 1930-х гг. Рассмотрены попытки привлечения внимания правящих кругов иностранных государств к решению политической судьбы края.

Ключевые слова: Карпатская Украина, Закарпатье, Августин Волошин, украинская дипломатия, эмиграция, политические репрессии.

Mariya Mandryk. The Carpathian geopolitical factor 1938–1939 in the system of international diplomacy

The Ukrainian question in a narrow sense is a question on a place and a role of the Ukrainian factor in an internal life of the states into which structure entered Ukrainian territories, in wide understanding is a problem, as to conditions and the mechanism of reunion of the Ukrainian grounds and creation of independent Ukraine. In clause on the basis of use earlier not published archival materials from foreign and Ukrainian storehouses strategic value of the Carpathian Ukraine in system of the international relations in the end 1930 is analysed. Attempts of the reference of attention to the decision of political destiny of this region from leaders of national-liberation movement, the Ukrainian politicians, representatives of the centers of emigres are considered.

Key words: Carpathian Ukraine, Trans-Carpathian, Avhustyn Voloshyn, Ukrainian diplomacy, émigré, political repressions.